Wu Hsing-tung

Beş Sülâle Çağı'nda

SHA-T'O'LARIN ÇİN TOPLUMU'NA ETKİLERİ

(907-960)

DOKTORA ÇALIŞMASI

TAIPEI

1970

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER..... III

KISALTMALAR..... V

ÖNSÖZ..... VI

I. BEŞ SÜLALE ÇAĞI'NDAN EVVELKİ SHA-T'O'LAR..... 1

A. Sha-t'o kelimesi..... 1

B. Sha-t'o'ların menşei, Çin'e göçleri ve Çin'de büyüleri..... 2

II. BEŞ SÜLÂLE ÇAĞI'NDAKİ SHA-T'O'LAR..... 20

A. Beş Sülâle Çağı'nın siyasî tarihi ve Sha-t'o'ların rolü..... 20

B. Sha-t'o'ların siyasî durumu..... 29

1) Çin'in tesiri altında kalan Sha-t'o'ların siyasî durumu..... 29

2) Sha-t'o'ların eski âdetlerinin Çin'e etkileri..... 35

a. Türk ünvanı..... 35

b. Ok ve yay meselesi..... 37

3) Demirden yapılmış fermanlar..... 40

C. Sha-t'o'larda askerlik..... 49

1) Sha-t'o'ların atlı kuvvetleri..... 50

2) Sha-t'o ordularının milliyeti..... 54

3) Sha-t'o'ların evlâtlık ordusu..... 58

4) Çin'in tesiri altında kalan Sha-t'o'ların askerî sistemi..... 68

5) Sha-t'o'ların askerî düzenine ait diğer notlar..... 74

a. Zafer bayrağı..... 75

b. Türk çadırı..... 76

c. Siyah zırh..... 77

D. Sha-t'o'ların kültürü..... 93
1) Av işleri..... 93
2) Din..... 99
a. Sha-t'o'ların Türk tanrılarına tapmaları..... 99
b. Sha-t'o'larda yabancı dinler ve Hint ilâhları..... 101
c. Sha-t'o'lar ve Budizm..... 103
3) Sha-t'o'ların kültürüne ait diğer notlar.... 106

III. SHA-T'O'LARIN ÇİNLİLEŞMESİ..... 115
A. Nüfus bakımından..... 115
B. Evlenme bakımından..... 118
C. Politika bakımından..... 123

SONUÇ..... 133

BİBLİYOĞRAFYA..... 137

İNDEKS..... 140

KISALTMALAR

CWTS: Chiu Wu-tai-shih 舊五代史

HWTS: Hsin Wu-tai-shih 新五代史

WTHY: Wu-tai-hui-yao 五代會要

TCTC: Tzû-chih-t'ung-chien 資治通鑑

HTS : Hsin T'ang-shu 新唐書

TH : Tz'û-hai 辭海

CKKC: Chung-kuo-ku-chin ti-ming-ta-tz'û-tien
中國古今地名大辭典

ÖNSÖZ

Çin'de Beş Sülâle devri kuzey Çin tarihi bakımından önemli bir çağdır. Bu çağın ömrü, diğer Çin Sülâleleriyle karşılaştırılacak olursa, çok uzun sürmemiştir. Fakat dışarıdan yabancı kabilelerin gelmeleri ve içerdeki birçok Çin derebeylerinin devamlı bir mücadele halinde bulunmaları sebebiyle bu çağ, kuzey Çin'in ekonomik ve etnik durumuna çok derin tesirlerde bulunmuştu. Devamlı harpler, kıtlıklar, can ve mal korkusu kuzey Çin'in eskidenberi, buralarda oturan halkınyerlerinden oynatmış ve bu suretle bu bölgelerin eski çehresini değiştirmişti. Bu durum elbette ki sonraki Çin tarihine de önemli tesirlerde bulunmuştu.

Çin tarihininönemli bir çağı olmasına rağmen, bu konu üzerinde ne batıda ve ne de Çin'de ciddi olarak durulmamıştır. Dışarıdan gelen kavimler şüphesiz ki bu çağın oluşuna birinci derecede katkıda bulunan unsurlar idiler. Beş Sülâle denen(907-960) bu devirde önemli rol oynıyan başlıca iki yabancı kavim var idi. Bunlar da Türk asıllı Sha-t'o-lar ile Moğol asıllı Kitan'lardı. Kitan'lar Beş Sülâle süresince Çin'in etrafında dolaşmışlar ve bu çağın sonunda da Batılıların Hitay ve Çinlilerin ise Liao dedikleri tanınmış imparatorluğu kurmuşlardı. Sha-t'o Türklerinin Beş Sülâle Çağı'ndaki rolleri ise, Kitanlarınkine nazaran daha başka türlüdür. Sha-t'o'lar bizzat Çin'in içine girmişler ve Beş

Sülâle'den üçünü kurmuşlardı. Bu sebeple, yeni sülâleler kurarken savaşlar yapmışlar, devlet kurduktan sonra da yeni bir teşkilât meydana getirmişler ve geniş Çin topraklarını idare etmişlerdi. Çin'in çok eski bir kültürü ve devlet ananesi vardı. Çin'e daha henüz yeni gelen bu yabancı Türklerin, Çin'de nasıl devlet kurabildikleri ve devleti nasıl idare edebildikleri, hakikaten merak edilecek ve üzerinde durulacak bir konudur. Sha-t'o'ların da eski Türk âdetlerinden ibaret birçok inanış ve yaşayış tarzları vardı.Çin'e yerleşip, devlet kurduktan sonra, bu ananelerini ne derece muhafaza edebildikleri de şimdiye kadar incelenmemiştir. Ayrıca bu yabancılar, kendi devlet anlayışlarına uymıyan Çin halkını, nasıl idare edebilmişler ve onlara kendilerini nasıl sevdirmişlerdi? Elbette ki bu yabancı Türkler Çin kültürüne bazı katkılarda da bulunmuşlardı. İşte bütün bu önemli soruların hepsi bizim tezimizi ilgililen konulardır. Sui veya T'ang sülâleleri gibi özbeöz Çinli olan devletlerin incelemesinde kullanılan tarih metodunu,Beş Sülâle Çağı için de kullanamazdık. Böyle bir inceleme için, hem Türklerin eski kültürlerini ve hem de Çin'i çok iyi tanımak lâzımdır.

Bütün bu sebeplerden dolayı bizim çalışmalarımız, Çindeki ve Batıdaki tarihçilerin tetkiklerinden tamamiyle ayrı bir anlayış ve metodla yapılmıştır.

I. Beş Sülâle Çağı'ndan Evvelki Sha-t'o'lar

A. Sha-t'o Kelimesi

Çince tarih kitaplarında Sha-t'o'ların atalarından bahsedilirken bazan Chu-ye (朱邪)[1], bazan da Chu-ye (朱邪) olarak yazılır.[2] Bunların bir ehemmiyet taşımadıkları aşikârdır. Çünkü Çincede telâffuzları aynı olan kelimeler pek çoktur. Diyebiliriz ki bu iki kelime, bir sesin iki ayrı yazılış şeklidir. Nasıl bir Çinlinin adı Türkçe yazılırken tam sesini muhafaza edemiyorsa, Çinliler Sha-t'o Türk'lerinin isimlerini yazarlarken de sesleri istemiyerek bozar, yeni kelimeler uydurur ve kitaplarına kaydederler. Bu gerçek, klâsik Çin tarih kitaplarını okuyanlar tarafından pek iyi bilinmektedir.

Chu-ye, Ch'u-yüeh (處月) kabilesinin bir kolunun adıdır.[3] Eski zamanlarda Çin'in şimal komşularında soyadı alma diye bir âdet yoktu. Daha sonraki zamanlarda, Çin'lilerle olan temasları sıkılaşınca, soyadı almağa başlamışlardır. Böylece Chu-ye de kabile adlığından çıkıp, bir aile soyadı olarak kullanılmağa başlanmıştır. Sonradan, Chu-yeler kuvvetlendiklerinden, kendilerinden artık Ch'u-yüeh olarak bahsetmişlerdir. Daha sonra, Ch'u-yüehler, Chin-sha (金沙)[4] dağının güneyinde ve P'u-lei (蒲類)[5] denizinin doğusunda bulunan kum yığınında oturduklarından kendilerinden "Sha-t'o Türkleri"

diye bahsedilmeye başlanmıştır.[6]

Türkçede, Çincedeki"kum yığınları"na "çöl" demektir.Çincede ise, "Sha-t'o" (沙陀) denir. "Ch'u-yüeh" kelimesi, eski Türkçedeki "çul" kelimesinden tercüme edilmiş olmalıdır. Bundan dolayı Türkçedeki "Ch'u-yüeh" kelimesinin karşılığı Çincedeki "Sha-t'o" kelimesidir. Bunun başka izahı yoktur.

B. Sha-t'o'ların Menşei, Çin'e Göçmeleri ve Çin'de Büyüleri

Dr. Cevdet Gökalp bir kaç sene önce yazdığı doktora tezinde, beş Sülâleden önceki Sha-t'o'lar hakkında iyi çalışmıştı[7]. Onun için bu konuyu yalnızca, özet olarak anlatacağız.

Sha-t'o'lar Türktür;·daha doğrusu Batı Türklerindendirler. M.S. 582 senesinde Doğu ve Batı Türkleri ayrılınca Sha t'o'lar[8], Ch'u-yüeh ve Ch'u-mi (處密)'lerle[9] beraber, eski zamanda Wu-sun (烏孫)'ların[10] oturdukları sahada yerleştiler. Görünüşe göre, o zamanlarda Sha-t'o'lar, nisbeten küçük bir gurup olarak, Ch'u-yueh kabile birliğinin hâkimiyeti altında yaşıyorlardı[11]. Ch'u-yüeh'ler aslında Chin-sha dağının güneyinde ve P'u-lei denizinin doğusundaki yerlerde yaşıyorlarmış. Buralarda çölün bulunması sebebiyle, kendilerin den Sha-t'o Türkleri diye bahsedilmişti.

M.S. 643 senesinde Batı Türkleri arasında kaynaşmalar

başgösterince Ch'u-yueh'lerin bir kısmı, Mi-shè (彌射) ve kardeşi Pu-chên (步真)'in idaresi altında, Çinli'lere teslim oldugu halde, küçük bir gurup Ho-lu (賀魯)'nun kumandası altında hürriyetini muhafaza etmeğe muvaffak olmuştu. O zaman Ch'u-yueh kabilesi Ho-lu'nun kumandası altında bulunan Batı Türklerine tâbi olmuş idi. M.S. 648 senesinde Ho-lu Çin'e teslim olduğu zaman, Ch'u-yüeh lideri Chu - ye Ch'üeh-ssŌ-chin-a-ch'üeh (朱邪闕俟斤阿闕, Kül Erkin A-cnüeh, Alpkül ?)'nin de Çin'e tâbi olmasını istedi. M.S. 651 senesinde, Ho-lu Çin'e isyan etmege kalktığı zaman, Chu-ye Kuchu (朱邪孤注) kumandası altında bulunan Ch'u-yüeh'lerin küçük bir gurubu, Çin'in aleyhinde bulunuyorlardı. Chu - ye Ch'üeh-ssŌ-chin-a-ch'üeh ve Chu-ye Ku-chu iki şahıs vardı. Bunların Ch'u-yueh kabilesinden olmalarına rağmen rollerini ve münasebetlerini bilemiyoruz. Chu-ye Ku-chu, Çin tarafından öldüruldükten sonra onun kabilesi M.S. 712 senesine kadar Çin'e bağlı kaldı. Bu sıralarda, yani M.S. 661-663 senelerinde Ch'u-yüeh'ler, liderleri Sha-t'o-chin-shan (沙陀金山)'ın kumandası altında, Çin'lilerle beraber Tölös'lere[12] karşı savaşmışlardı. Sha-t'o-chin-shan'ın, bu savaşlardaki zaferlerde büyük payı olduğu için ona Chang-i-kung (張掖公)[13] ünvanı verilmişti.

M.S. 712 senesinde Tibetliler, yani T'u-fan'lardan kaçmak mecburiyetinde kaldıkları için Sha-t'o-chin-shan, kabilesini alarak Pei-t'ing (北庭)'e[14] göç etmişti. Sha-t'o-

chin-shan öldükten sonra oğlu Fu-kuo (輔國) ve Fu-kuo öldükten sonra oğlu Ku-to-chih (骨咄支) yerine geçti. M.S. 741 senesinde Ku-to-chih, Çin hükümetinin ricası ile An - lu - shan (安祿山)'a[15] karşı T'ang imparatorluğunu müdafaa etmişti.

M.S. 756-763 seneleri arasında, Çin iç ve dış birçok problemlerle karşı karşıya kaldığı için muhtelif kabilelerle meşgul olmağa pek vakti olmamıştı. Bunun için ki, Sha-t'o ismini kabul etmiş bulunan Ch'u-yüeh'ler, Uygurlara tâbi olmuşlar, fakat büyük bir baskı altında yaşamışlardı. Bu arada Ku-to-chih öldü ve onun yerine oğlu Chu-ye Chin-chung (朱邪盡忠) geçti.

M.S. 765-805 seneleri arasında Uygur'ların tezyikine da na fazla dayanamadıkları için Sha-t'o'lar, 7.000 çadırlık bir halk kitlesiyle T'ü-fan'lara sığınmışlardı. Bundan sonra T'u-fan'larla işbirliği yaparak Pei-t'ing'e saldırıp orasını yıktılar. Bunu müteakip T'u-fan'ları dinliyerek Kan-chou (甘州)'ya[16] taşınmışlardı. Aradan uzun bir zaman geçmeden, T'u-fan'lar, Uygurlar tarafından mağlup edildiler ve Chu-ye Chin-chung doğuya doğru kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine T'u-fan'lar, Sha-t'o'ların kendilerine olan dostluklarından şüphe edip, onların Sarı Irmağın ötesine yerleşmelerini istemişlerdi. M.S. 808 senesinde Sha-t'o'ların reisi olan Chu-ye Chin-chung onların bu isteklerine şiddetle karşı koydu ve planlar kurarak Çin'in himayesine girmek istedi.

Planlarını gerçekleştirmek için şu şekilde hareket etmişlerdi: 1. Chu-ye Chin-chung, Ch'i-lien-shan (祁連山)[17] dağlarını aşarak güneye gitmiş; fakat Yao (洮)[18] nehrini geçerken onları takip eden T'u-fan'lar tarafından sıkıştırılmış ve büyük bir hezimete uğratılmıştı. Chu-ye Chin-chung bu savaş sırasında öldü. Sağ kalan askerleri ve adamları ise Fêng hsiang (鳳翔)[19] ve Hsing-yüan (興元)'a[20] kaçmışlardı. 2. Chu ye Chin-chung'un oglu olan Chu-ye Chih-i (朱邪執宜), İ-pu-la (亦布剌) dağlarını aşarak doguya, yani Ala-shan (阿拉善) dağlarından geçmek suretiyle Ling-chou (靈州)'ya[21] varmağı planlamıştı. Fakat yolda iken kendilerine yetişen T'u-fan askerleri tarafından yenilgiye uğratılmış ve ancak 2.000 kişilik bir gurup ile hedeflerine ulaşabilmişlerdi. Savaş sırasında dağılmış olan kabile adamları ise, ya güneye yani T'ai-yüan (太原)'a[22] veyahut kuzeye Chên-wu (振武)'ya[23] gitmişlerdi. Ling-chou'ya vardıkları, Çin hükümeti tarafından öğrenilince, hemen onlar Ho-hsi (河西)[24] Chieh-tu-shih (節度使)[25] Fan-hsi ts'ao (范希朝)'nun emri altında bulunan Yen-chou (鹽州)'a[26] yerleştirilmişlerdi. Bu sıralarda, dağılan kendi adamları Fêng-hsiang, Hsing-yüan, T'ai-yüan, Chên-wu ve diğer şehirlerden, uzun mesafeler katederek kendisine katılmak için Yen chou'ya gelmişlerdi. Fan-hsi-ts'ao, sonradan T'ai - yüan'a nakledilince, Chu-ye Chih-i ve kabilesi de onunla beraber T'ai-yüan'a gitmiş ve Hsın-ch'êng (新城)[27] şehrinde oturmuştu. Sha-t'o'lar kahramanlıkları ile tanınmıştı. Onun için

Fan-hsi-ch'ao, onların en iyi süvarilerinden 1.200 kişi bir gurup seçerek "Sha-t'o Ordusu"nu kurmuştu. Daha sonraki zamanlarda Chu-ye Chih-i, Çin birlikleriyle Chên-chou(州)[28] ve Ts'ai-chou (蔡州)[29] seferlerine çıkmış ve büyük kararlık gösterdiği için, mevkii Tai-pei (代北)[30] Chao-fu-s(招撫使)'e[31] kadar yüksetilmişti. Chu-ye Chih-i öldükten sonra, oğlu Chu-ye Ch'ih-hsin (朱邪赤心) onun yerine geçmiş ve Çin ordusuyla birlikte Uygur isyanını bastırmak için sefere çıkıp, büyük bir başarı ve kahramanlık göstermişti. Daha sonra Chu-ye Ch'ih-hsin, P'an-hsü (龐勛) isyanını bastırmak Çin tekrar Çin hükümet birliklerine katılmış ve bu savaşlarda büyük payı olduğu için, Ta-t'ung-chün-shih (大同軍使) ünvanına ve T'ang imparatorunun soyadı olan Li (李) soyadına sahip olabilmişti. Çin imparatoru ayrıca ona Kuo-ch'ang (國昌) adını da verdi.

M.S. 876 senesinde Tai-pei vilâyetindeki askerler hükümete karşı ayaklanmış, lider olarak da Li-kuo-ch'ang (yani Chu-ye Ch'ih-hsin)'in oğlu Li-kê-yung'u seçmişlerdi. Li-kê-yung Yün-chou (雲州)'da[33] karargâh kurmuş ve isyancıların başına geçerek emirler vermeğe başlamıştı. Çok geçmeden Li-kuo-ch'ang da isyan etmiş ve Çin hükümeti bunları bastırmak için birçok sefer yapmış; fakat hiçbir netice alamamıştı. Fakat M.S. 880 senesinde isyanlar bastırabilmiş ve Li - kuo-ch'ang, Li-kê-yung ile dağılan diğer destekleyici Tatar'lar kaçmışlardı.

Tam o sıralarda Çinli olan Huang-ts'ao (黃巢) isminde bir haydut büyük silâhlı taraftarlarıyle Çin başkentine saldırmış ve baskenti istilâ etmişti. Çin hükümeti Huang-ts'ao'nun kuvvetlerini imha etmek için birçok generallerini çağırmış; fakat hiçbiri bu işte mevcuduyetini gösterememiş ti. Çin hükümeti çaresiz kalınca Li-kuo-ch'ang'dan' faydalanmayı düşünmüş ve onun suçunu affetmişti. Li-k'ê-yung(李克用)'u da Tai-chou vilâyetinin Ts'i-shih (刺史)liğine[34] tayin etmiş ve Huang-ts'ao'nun taraftarlarını bastırmakla görevlendirmişti. Li-k'ê-yung bu vazifeyi aldıktan kısa bir süre sonra, başkenti kurtarmış ve en büyük başarıyı gösteren askerî bir kumandan olarak seçilmiştir. Çin hükümeti savaşlar sırasında yararlık göstermiş olan kumandanları mükâfatlandırmak için ayrı ayrı rütbe ve ünvanlar dağıtmıştı.Bu arada Li-kuo-ch'ang'a Tai-pei Chieh-tu-shih'liği, Li-k'ê-yung'a ise Ho-tung (河東)[35] Chieh-tu-shih'liği verilmişti. Bundan başka Li-k'ê-yung büyük bir şeref ünvanı olan Lung-hsi-chün-kung (隴西郡公)[36] ünvanını da kazanmıştı.

883 senesinde Huang-ts'ao, yeniden Ho-nan (河南) vilâyetine saldırmıştı. Fakat Li-k'ê-yung askerlerini yanına alarak savaşa katılmış ve bu haydutları püskürtmüştü. Kısa bir zamanda Ho-nan vilâyeti haydutlardan arınmış oldu. Ertesi sene Li-k'ê-yung, birligi ile beraber Ts'ao-chou(曹州)[37] vilâyetine gitmişti. Pien (汴)[38] generali Chu-wen(朱溫)[39], bir komplo hazırlayıp onu yemeğe davet etmiş ve ya-

mek sırasında daha evvel saklanmış olan askerlerini Li-k'ê-yung'a hücum ettirmişti. Tam bu sıralarda büyük bir fırtına kopmuş. Li-k'ê-yung da bu karışık durumdan istifade ederek kaçmıştı. Bu olaydan itibaren Li-k'ê-yung ile Chu-wên arasında büyük bir husumet meydana gelmiş ve birbirlerini yok etmek için durmadan bir bahane aramışlardı.

M.S. 885 senesinde Huang-ts'ao isyanı bastırıldıktan sonra T'ang imparatoru tekrar hükümet merkezine döndü. Fakat Huang-ts'ao isyanı T'ang Sülâlesinin nihayet bulmasına yol açtı. Geriye kalan tek mesele Chu-wên ve Li-k'ê-yung arasındaki mücadele idi. Chu-wên evveliden Huang-ts'ao'nun ordusuna mensuptu ve Huang-ts'ao'dan T'ang'lara geçtikten sonra da asker olarak yükseldi. Chu-wên kısa bir zaman içinde Li-k'ê-yung'dan daha çok kuvvetlendi. Onun için Li-k'ê-yung, "Komplo olayı"ndan intikam almak amacıyla hükümet merkezini tehdit etmesine rağmen kesin bir netice alamamıştı. Böylece, 890'dan itibaren aralarındaki savaş şiddetlenmişti. Li-k'ê-yung Shan-hsi (山西)'e, Chu-wên de doğudaki ovalara güveniyordu.

Bu sıralarda hükümet merkezinde meydana gelen isyanlar T'ang imparatorunu tehdit ediyordu. Onun için, T'ang imparatoru kaçarak, görünüşte kendisine yegâne sadık tanıdığı, Li-k'ê-yung'un himayesi altına girmek zorunda kaldı. Fakat çok geçmeden Chu-wên'in eline düştü. M.S. 907 senesinde Chu-wên, T'ang hanedanını devirip kendisini imparator

ve devletinin adını da Sonraki Liang (後梁) olarak ilân etti. Liang denilen ve Chu-wên'in kurduğu bu hanedan "Beş Sülâle"nin bir başlangıcıdır. Ertesi sene Li-k'o-yung vefat etti ve onun yerine oğlu Li-ts'un-hsü (李存勗) geçti.

T'ang imparatoru T'ai-tsung (太宗)'un zamanında (M.S. 627-650) Batı Türk'lerinin en büyükleri ve en kuvvetlileri, Tülus, Yen-t'o (延陀)[40] ve A-shih-na (阿史那)[41] kabileleri idi. T'ung-lo (同羅)[42], P'u-ku (僕固)[43] ve Pa-ye-ku (拔野古)[44] gibi sayıları ona yaklaşan diğer kabileler ise bunlara nazaran daha küçük ve zayıf idiler.Ch'u-yüeh ve Ch'u-mi, işte bu ufak kabilelerden idiler. Chu-ye kabilesi ise Ch'u-yüeh kabilesinin bir kolu idi. M.S. 651 senesinde Chu-ye Ku-chu, Ho-lu'yu takip ederek T'ang Sülâlesine karşı isyan ettiğinden dolayı T'ang askerleri tarafından öldürülmüştü. Böylece Chu-ye kabilesi de ortadan kaybolmuştu. Aslında o zamanki Türkler tarih yazmıyorlardı. Chu-ye kabilesi o kadar küçük ve önemsizdi ki, Çin tarih kitaplarında bile pek kaydedilmemiştir. Bundan dolayı, neslinden olanların hangi soydan geldiklerini de bilemiyoruz. Aradan 150 sene kadar bir zaman geçtikten sonra Chu-ye Chin-chung ve Chu-ye Chih-i adlı baba-oğul iki şahıs, Çin tarihinde görülmüştü. Kendilerine Chu-ye soyadını takmışlar ve Sha-t'o kabilesinden olarak tanınmışlardı. Bundan dolayı, da Sha-t'o kabilesi, Çin tarih kitaplarındakayıt edilmeye başlanmıştı. Daha sonra Chu-ye Chin-chung'un torunu Chu-ye Ch'ih-hsin'e, T'ang impara-

toru tarafından "Li" soyadı ile "Kuo-ch'ang" adı verilmiş ti. Sonradan Li ailesi, Çin tarihinde büyük bir rol oynadığından, Sha-t'o kabilesi de büyük bir ün kazanmıştı.

Sha-t'o'lar Çin'e tâbi olduktan sonra birçok dahil harplere karışmış ve birçok önemli yardımlarda bulunmuşlardı. Bilhassa Li-k'ê-yung zamanında birçok defa T'ang Sülâlesini yıkılma tehlikesinden kurtarmışlardı. Sha-t'o'ların T'ang Sülâlesine gösteroikleri bağlılıktan, hiç bir zaman şüphe edilmemiştir. Fakat bütün bunlara rağmen Li - k'ê-yung'un isyanları bastırmak için hükümet merkezine girmesi ve imparatoru korumak bahanesiyle onu elindentutması, farkında olmayarak T'ang Sülâlesini de tehdit ediyordu. Eğer Li-k'ê-yung daha değişik ve daha olumlu bir şekilde T'ang Sülâlesine yardım etseydi, belki T'ang Sülâlesinin ömrü daha uzun olabilirdi.

Diğer bir bakımdan, T'ang Sülâlesinin nihayet bulmasında, Sha-t'o'lar, sorumlu değillerdi. İç isyanları bastırmak için T'ang imparatoru T'ai-tsung zamanında Türk'lerden, Su-tsung (肅宗) zamanında (M.S. 756-762) Uygur'lardan ve Tê-tsung (德宗) zamanında (M.S. 780-785) Tibetli olan T'u-fan-lardan yardım istemişlerdi. Her seferinde yabancı kuvvetlerin yardımı ile iç isyanları bastırmaya çalışırlarken, istilâlara yol açıyorlardı. T'ang'lar bunlardan birçok dersler çıkarmışlardı. Onun için son zamanlarda bir yandan Sha-t'o'lar yaşayanarak Huang-ts'ao isyanını bastırırken; diğer yandan

da tarihin tekrarlanmaması için de Sha-t'o'lara itimat etmemişler ve onların kuvvetlenmesine mani olmağa çalışmışlardı. Bu da Sha-t'o'ların T'ang Sülalesini yıkılma tehlikesinden kurtaramıyışlarının sebeplerinden biriydi.

T'ang Sülâlesi Chu-wên tarafından yıkıldıktan sonra, Sha-t'o'lar yine de bütün güçleriyle Chu-wên'e karşı geldikleri için, Çin'de yerleşen Sha-t'o'lar ile Çin'liler arasında büyük bir kaynaşma meydana gelmişti. Her yönden birbirlerine tesir etmiş, karşılıklı olarak medeniyetlerinin gelişmesine ve değişmesine sebep olmuşlardı. Aşağıdaki bölümlerde bu mevzularla ilgili incelemeler yaparak, bir tarihçi gözüyle "Beş Sülâle Çağı'nda (907-960) Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri"ni olduğu gibi aydınlıga çıkarmaya çalışacağız.

Li-k'ê-yung'un Soy Kütügü

Notlar

[1]CWTS, 25, s.1a: T'ai-tsu-wu-huang-ti (太祖武皇帝)'nin adı K'ê-yung (克用)'du. Asıl soyadı Chu-ye (朱邪) idi.

CWTS, 26, s.16a: "T'ai-tsu-wu-huang-ti, Chu-ye Ch'ih-hsin (朱邪赤心)'in kanından olup Ṣha-t'o kabilesinden imiş. Ecdatlarının en eskisi bir kartal yuvasında dünyaya geldiği rivayet edilir. Böyle olağanüstü bir yerde doğduğu için, Li-k'ê-yung'un bu ecdadı, kabilesinde büyük saygı ve takdir toplamış. Kabile reisi bütün adamlarının ona bakmalarını ve sıra ile evlerinde kendisine hizmet etmelerini emretmişti. Böylece kendisinin adı da 'herkesin evlâdı' anlamına gelen, Chu-ye (諸爺) diye iki kelime ile çağırılmağa başlanmıştı. İsminden anlaşıldığına göre, Li-k'ê-yung'un bu atası, bir aile büyüğü tarafından büyütülmemişti. Zaman geçtikçe Chu(諸) kelimesi, Chu (朱) şeklini almış; Ye (爺) kelimesi ise, Ye (耶) olarak yazılmağa başlanmıştı." diyor. Bence bu iddia, hiçbir tarihî belgeye dayanmadığı için, asılsız olarak addedilebilir.

[2]HWTS, 4, s.1a: Li-ts'un-hsü (李存勗)'nün ecdatlarının asıl soyadı Chu-ye (朱邪) idi.

[3]Ting-ch'ien (丁謙), Pêng-lai-hsüen-ti-li-hsüeh-ts'ung-shu (蓬萊軒地理學叢書), cilt 2, s.815: Ch'u-yüeh (處月) kelimesi "kum yığını" demektedir. Aslında Chuo-ye (涿邪) olarak Han-shu (漢書)'da geçmişti. Yani Chu-ye (朱邪), Han zamanındaki Chuo-ye ve T'ang devrindeki Ch'u-yüeh kabilesinin bir kolunun ismi idi.

HWTS, 4, s.9b: Chu-ye (朱邪), Ch'u-yüeh kabilesinin bir kolunun ismi idi.

[4]Ting-ch'ien, Pêng-lai-hsüan-ti-li-hsüeh-ts'ung-shu, II, s.816: "Chin-sha dağı, Pai-li-k'un (白里坤) şehrinin 300 LI (里) kadar kuzeydoğusundadır." diyor. Ona güre, bu dağ, bu-

günkü haritalarda Ni-ch'ih-chin (尼赤金) olarak kaydedilir. Chavannes'a göre Chin-sha dagı, Urumçi'nin kuzeyinde bulunmaktadır. Bk. Documents, s.338.

[5]P'u-lei (蒲類): Bugünkü Barköl, Hami (哈密)'nin kuzeyindedir. Bk. A. Herrmann, Southern Tibet, cilt 8, kısım 4, s.446.

[6]HuTS, 4, s.9b: "Sha-t'o" kelimesi "kum yığını" demektir diyor. Bu "kum yığını", Chin-sha dağının güneyinde ve P'u-lei denizinin doğusunda bulunmakta idi. Ch'u-yüeh'ler bu "kum yığını"nda oturdukları için, kendilerine "Sha-t'o Türk'leri" adı verilmişti. Ayrıca bk. HTS, 218,s.la.

[7]Cevdet Gökalp, Göktürk devletinin kuruluşundan Çingiz'in zuhuruna kadar Altaylarda ve İç Moğolistandaki kabileler, s.1-83.

[8]O sıralarda Sha-t'o'lar, Sha-t'o ismini henüz kabul etmemişlerdi. O zamanki Sha-t'o'lar Chu-ye (朱邪) olarak tanınıyordu.

[9]Ch'u-mi (處密): Ch'u-mi'ler Ch'u-yüeh'leri batısında, Manas-Gölü çevresinde oturuyorlardı. Bk. Chavannes, Documents, s.31, not. 3.

[10]Wu-sun (烏孫): Wu-sun'ların oturdukları yer hakkında bk. B. Ögel, Yüe-ci'ler, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi XV. cilt 1-3, sayıdan ayrı basım, Mart-Haziran-Eylül 1957, sayfa 258-261. Ayrıca bk. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 41, 394, 409, 410.

[11]HTS, 218, s.la.

[12]Tolus (鉄勒): Bir kabilenin ismidir. Bk. B. Ögel, İlk Tolos Boyları, Belleten, 1949; Türk Kültür Tarihi, s. 91, 348.

[13]Chang-i-kung (張掖公): Chang-i (張掖), bugünkü Kansu (甘肅) eyaletindeki Chang-i-hsien (張掖縣) bölgesinde bulunmakta idi. Eskiden Kan-chou (甘州) da denirdi. Kung(公),

düklük, kontluk gibi bir şeref ünvanıdır. Chang-i-kung, Chang-i bölgesindeki düklügü, kontluğudur.

[14]Pei-t'ing (北庭): Beşbalık demektir. Çinlilere göre, bugünkü Hsin-chiang (新疆) eyâletindeki Ti-hua (迪化), yani Urumçi şehridir. Ayrıca bk. B. Ögel, Sino-Turcica, s. 31, 93, 165; Türk Kültür Tarihi, s.361, 362, 366.

[15]An-lu-shan (安祿山): Annesi Türk (Göktürk), babası ise Soğdlu idi. An-lu-shan isyanının sebepleri için bk. E.G. Pulleyblank, The Background of the Rebellion of An-lu-shan, Oxford University Press, 1955.

[16]Kan-chou (甘州): Bk. not 13.

[17]Ch'i-lien-shan (祁連山): T'ien-shan (天山), yani Tanrı dağınınbir koludur. Bk. TH, s. 2108.

[18]Yao (洮): Sarı nehrin kollarından biridir. Kan-su eyâletinden çıkar. Ala-shan bozkırlarından geçerek Sarı nehre kavuşur. Bk. Çin Coğrafya Sözlüğü, s. 146.

[19]Feng-hsiang (鳳翔): Bugünkü Shan-hsi (陝西) eyâletindeki Yü-lin (榆林) bölgesidir.

[20]Hsing-yüan (興元): Bugünkü Shan-hsi (陝西) eyâletindeki Nan-cheng-hsien (南鄭縣) şehridir. Bk. TH, s. 2403.

[21]Ling-chou (靈州): Ning-hsia-fu (寧夏府)'nun güneyindedir. Bk. P'eng-lai-hsüen-ti-li-hsüeh-ts'ung-hsu, s. 806.

[22]T'ai-yüan (太原): Eski T'ai-yüan-fu (太原府) ile eski T'ai-yüan-chün (太原郡)'ün merkezidir. Bu şehir, bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki T'ai-yüan-hsien (太原縣) şehrinde bulunmakta idi. Ayrıca bk. CKKC, s. 143.

[23]Chen-wu (振武): Bir yer adıdır. T'ang Sülâlesi zamanında askerî bir karargâhın bulunduğu bir şehirdir. Bugünkü Sui-yüan (綏遠) eyâletindeki Ho-lin-ke-erh-hsien (和林格爾) şehridir. Bk. TH, s. 1242.

[24]Ho-hsi (河西): (Sarı) nehrinin batısı anlamındadır. Bu bolge, bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletinin kuzey kısmı Kansu eyâletinin doğu kısmı, Sui-yüan eyâletinin güney batı kıs

mı ve Ning-hsıa (寧夏) eyâletinin doğu kısmından ibarettir. Bk. CKKC, s. 514.

[25]Chieh-tu-shih (節度使): T'ang Sülâlesinde (M.S. 618 906) kurulan bir memuriyet ünvanıdır. Her Chieh-tu-shih'in idaresi altında bir Tao (道) veya birkaç Chou (州) vardı. Chieh-tu-shih, kendi bulgesinde bütün askerî ve sivil işleri idare ederdi.

[26]Yen-chou (塩州): Eski bir şehrin adıdır. T'ang Sülalesi orada bir Chou kurmuştu. Bu şehir, bugünkü Kan-su eyâletindeki Yen-ch'ih-hsien (塩池縣)'in kuzeyinde bulunuyordu.

[27]Hsin-ch'eng (新城): Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Shou-hsien (朔縣) şehrinin güney-batısındadır. Bk. CKKC, s. 1011. Sha-t'o lideri Li-k'e-yung bu şehirde doğmuştu. (M.S. 22.9.856)

[28]Chen-chou (鎮州): bugünkü Ho-pei (河北) eyâletindeki Cheng-ting (正定) şehrinin yakınında bulunan bir yerdir. Bk. TH,s. 2996.

[29]Ts'ai-chou (蔡州): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Junan-hsien (汝南縣) şehridir. Bk. TH, s. 2510.

[30]Tai-pei (代北): Tai-chou bölgesinin kuzeyi demektir. Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Yen-mên(雁門)'in kuzeyidir.

[31]Chao-fu-shih (招撫使): Çağrıda bulunan ve isyan bastıran bir memurluktur.

[32]Ta-t'ung (大同): Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Ta-t'ung-hsien (大同縣) şehrindedir. Eskiden Yün-chou da denirdi.

[33]Yün-chou (雲州): Bk. not 32.

[34]Ts'i-snih (刺史): Bir memuriyet ünvanıdır. "Ts'i" suçluları sorguya çekmek demektir. "Shih" ise elçi anlamına gelir. T'ang Sülâlesi zamanında "Ts'i-shih" bugünkü vali anlamı karşılığında kullanılırdı.

[35]Ho-tung (河東): Shan-hsi (山西) eyâletindeki Sarı nehrin doğusunda bulunan bölgelerdir.

[36]Lung-hsi-chün-kung (隴西郡公): Lung-hsi-chün, bugünkü Kan-su eyâletinin güney-doğu bölgesidir. Bk. TH, s.3093. Kung (公) için bk. not 13.

[37]Ts'ao-chou (曹州): Bugünkü Shan-tung (山東) eyâletinin Ts'ao-hsien (曹縣) şehrinin kuzey-batısındadır. Bk. TH, s. 1406.

[38]Pien (汴): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki K'ai-feng-hsien (開封縣) şehrinde bulunurdu. Sonraki Liang, Sonraki Chin, Sonraki Han ve Sonraki Chou Sülâleleri'nin başkenti idi. Bk. TH, s. 1656.

[39]Chu-wen (朱溫): Diğer ismi Chu-ch'üan-chung (朱全忠) idi. Onun biyografyası için bk. CWTS, 1-7; HÜTS, 1-2.

[40]Yen-t'o (延陀): Sir-Tarduş kabilesidir. Bu kabile bugünkü Dış Moğolistan ve Sibirya ovasında yaşamışlardır. Bk. B. Ögel, Türk Kültür Tarihi, s. 208; CKKC, s. 1296.

[41]A-shih-na (阿史那): Yani Göktürkler. Göktürkler'in atasının soyadı A-shih-na'dır. Bk. TH, s. 3053.

[42]T'ung-lo (同羅): Yani Tongra, Tölös boylarından biridir. Bk. CKKC, s. 295; W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 154.

[43]P'u-ku (僕固): Yani Bugu, Tölös boylarından biridir. Bk. TH, s. 125; W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 154.

[44]Pa-ye-ku(拔野古): Yani Bayırku, Tölös'lerin bir kabile dir. Bk. W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 60; CKKC, s. 468.

[45]HTS, 218,s. 1b'ye göre, Chu-ye Chin-chung'un babası Ku-to-chih (骨咄支), büyük babası Fu-kuo (輔國) ve büyük babasının baoası Sha-t'o-chin-shan (沙陀金山)'dır. Fakat onlar Chu-ye soyadını almamışlardır. Ayrıca HTS, 218, 2a'da Chu-ye Chin-chung'un Kê-lê-a-p'o (葛勒阿波) isimli bir kü-

çük kardeşi olduğu da kaydedilmiştir.

[46] HTS, 218, s. 3a'ya göre, Chu-ye Ch'ih-hsin'in Chu-ye Ch'ih-chung (朱邵恭衷) isimli bir küçük kardeşi vardır.

[47] CWTS, 5, s. 2a'da diyor ki :"Li-k'ê-hsiu, Li-k'ê-yung'un amcası Li-tê-ch'êng (李德成)'ın oğlu ve yaşça Li-k'ê-yung'dan daha kuçüktür."

[48] CWTS, 5, s. 4a'da diyor ki :" Li-k'ê-kung, Li-k'ê-yung'un ayrı anneden olan küçük kardeşidir."

[49] HWTS, 14, s. 6b'de diyor ki :"Li-k'ê-yung'un dört küçük kardeşi, sekız oğlu ve beş torunu vardır. Onun ailesi sadece üç nesilden ibarettir. Li-k'ê-yung'un dört küçük kardeşinin sırası: Li-k'ê-jang, Li-k'ê-hsiu, Li-k'ê-kung ve Li-k'ê-ning'dir. Fakat bunların babalarının ve annelerinin isimleri bilinmiyor." Buna göre Li-k'ê-yung, kardeşlerin en büyüğüdür.

Fakat CWTS, 25, s. 2a'da diyor ki :"Li-k'ê-yung Chu-ye Ch'ih-hsin'in üçüncü oğludur." Buna göre, Li-k'ê-yung'un iki ağabeyi vardır. CWTS, 50, s. 7a'da diyor ki :" Li-k'ê-yung'un Li-k'ê-chien (李克儉) adlı bir ağabeyi vardır." Buna ragmen Li-k'ê-cnien, Li-k'ê-yung'un en büyük ağabeyi mi, yoksa ikinci ağabeyi mi olduğunu bilemiyoruz. Ayrıca onun diğer bir ağabeyinin kaydına da rastlamıyoruz.

CWTS, 52, s. 12a'da diyor ki :"Li-ssŏ-chao(李嗣昭), Li-k'ê-yung'un aynı anneden olan küçuk kardeşi Li-k'ê-jou (李克柔)'nun evlâtlığıdır." Buna göre Li-k'ê-jou da Li-k'ê-yung'un küçük kardeşidir. Yalnız onun sırası bilinmiyor. Ayrıca HTS, 218, s. 5a'da diyor ki :" Li-k'ê-yung'un Li-k'ê-ch'in (李克勤) isimli bir küçük kardeşi vardır." Fakat Li-k'ê-ch'in'in sırasını da bilemiyoruz.

[50] CWTS, 5, s. 1a'da diyor ki :"Li-k'ê-jang, Li-k'ê-yung'un ikinci küçük kardeşidir."

[51] CWTS, 5, s. 5a'da diyorki :" Li-k'ê-ning, Li-k'ê-yung'un en küçük kardeşidir."

[52]Li-ts'un-hsü, Li-k'ê-yung'un büyük oğludur. HWTS ve WTHY'ya göre onun diğer kardeşleri yaşlarına göre soldan sağa doğru sıralanmıştır. Fakat CWTS'ye göre ise, Li-ts'un-mei ve Li-ts'un-pa'nın sıraları değiştirilmelidir.

CWTS, 1, s. 16a; 16, s. 3a; 26, s. 8a;: 53, s. 2a'da ve HTS, 218, s. 7b'de kaydedildiğine göre Li-k'ê-yung'un Luo-luo (落落) adındaki oğlu bir savaşta öldürülmüştür(M.S. 896). Ayrıca CWTS, 2, s. 7b'de kaydedildiğine göre, Li-k'ê-yung'un T'ing-luan (廷鸞) adındaki oğlu savaşta esir edilip öldürülmüştür(M.S. 902).

M.S. 926 senesinde ilk Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü, isyan eden askerleri tarafından öldürüldüğü zaman, bütün kardeşleri, daha evvel ölen Li-ts'un-pa hariç, hepsi öldürülmüştür.

[53]Li-chi-chi, Li-ts'un-hsü'nün büyük oğludur. Onun diğer kardeşleri yaşlarına göre soldan sağa doğru sıralanmıştır. Li-chi-chi, babasının öldürüldüğünü öğrenince intihar etmiş; diğer bütün kardeşleri de öldürüldüğünden, sonraki T'ang'ın taht hakkı Li-k'ê-yung'un evlâtlığı Li-ssû-yüan (李嗣源)'a düşmüştü.

II. Beş Sülâle Çağı'ndaki Sha-t'o'lar

A. Beş Sülâle Çağı'nın siyasî tarihi ve Sha-t'o'ların rolü

Beş Sülâle , Liang (梁), T'ang (唐), Chin (晉), Han(漢) ve Chou (周) imparatorluklarından meydana gelmiştir. Tarihçiler, daha evvelki tarihlerde aynı isimle kurulmuş olan sülâlelerle karıştırılmamaları için, bu sülâle isimlerinin önlerine bir "Sonraki" (後) kelimesi ilâve etmişlerdir.[1] Bundan dolayı yazımızda Beş Sülâle 'nden bahsederken daima Sonraki Liang (後梁), Sonraki T'ang (後唐), Sonraki Chin (後晉), Sonraki Han (後漢) ve Sonraki Chou (後周) olarak bahsedeceğiz.

Beş Sülâle , M.S. 907 senesinde Chu-wên'in, T'ang Sülâlesini devirerek Sonraki Liang Sülâlesini kurmasiyle başlar, M.S. 960 senesinde Chao-k'uang-yin (趙匡胤)'in Sonraki Chou Sülâlesini devirerek Sung Sülâlesini kurmasiyle sona erer. Beş Sülâle'den üçü Sha-t'o'lar tarafından kurülmuştur:

1. Sonraki Liang Sülâlesi (M.S. 907-923)
2. Sonraki T'ang Sülâlesi (M.S. 923-936)--Sha-t'o'lar
3. Sonraki Chin Sülâlesi (M.S. 936-947)--Sha-t'o'lar
4. Sonraki Han Sülâlesi (M.S. 947-951)--Sha-t'o'lar
5. Sonraki Chou Sülâlesi (M.S. 951-960)

Kurulan bu beş sülâlenin sınırları küçük olsun, büyük

olsun hiçbiri bütün Çin'i içine alamamıştır. Beş Sülâle ile aynı devirde, "On Devlet" olarak adlandırılan 12 küçük devlet bulunuyordu, fakat bu devletlerden Yen (燕) (M.S. 907-913) ve Ch'i (岐) (M.S. 907-924) devletleri zayıf oldukla-rından veya imparatorlukları uzun sürmediklerinden âdet olarak ihmal edilir vesadece on devletten sözedilir.[2] T'ang Sülâlesindeki askerî valiler tarafından kurulan bu devletler, T'ang devrinde bile müstakil birer devlet sayılıyorlardı. Başlarında bulunan valiler, kendilerini kral yahut imparator ilân ederek Çin'in ayrı ayrı vilâyetlerini idare ediyorlardı. Bu on devlet gayrimeşru sayıldıkları için, burada onlardan bahsetmiyeceğiz. Yalnız onlardan bir tanesi, Pei-han (北漢), Sha-t'o'lar tarafından kurulduğu için daha sonra yazımızda bahsedeceğiz.

M.S. 907 senesinde Chu-wên, T'ang Sülâlesini devirerek kendisini imparator, kurduğu sülâleyi de Sonraki Liang Sülâlesi olarak ilân ettiği zaman, bütün Çin çok karışık bir durumda idi. Birçok kimseler, bilhassa yukarıda bahsettiğimiz bu on devleti kuran valilerin çoğu, kendilerini imparator veya kral ilân etmemelerine rağmen, hepsi de müstakil bir durumda idiler. Onlar ya Sonraki Liang'a bağlı ya da Sonraki Liang'a karşı idiler. Bunların en kuvvetlisi olan Sha-t'o'lar, Li-k'ê-yung'un emri altında bulunuyordu ve Li-k'ê-yung T'ang Sülâlesi'nin son zamanlarında T'ang Sülâlesi'ne en sadık kalmış bir kimseydi. Bundan dolayı Chu-wên'in en

kuvvetli düşmanı idi. Chu-wên, Li-k'ê-yung'u mağlup edemiyor, Li-k'ê-yung da Chu-wên'i yenemiyordu. Her iki taraf da Lu-chou (潞州)'yu[3] almak için direniyorlardı.

M.S. 908 senesinde Li-k'ê-yung hastalanarak öldükten sonra, yerine oğlu Li-ts'un-hsü geçti. Li-ts'un-hsü, Lu-chou savaşında, Sonraki Liang'ın yüzbinlerce askerini öldürerek büyük bir zafer kazanmıştı. M.S. 912 senesinde Li-ts'un-hsü, On Devlet'ten biri olan Yen'e hücum etmiş, Yen'-ler Sonraki Liang'dan yardım almışlardı fakat, Li-ts'un-hsü tarafından mağlup edilmişlerdi. Böylece Chu-wên utancından hastalanmış ve oğlu Chu-yu-kuei (朱友珪)[4] tarafından öldürülmüştü. Daha sonra Chu-yu-chên (朱友貞)[5] kardeşi Chu-yu-kuei'yi öldürerek tahta çıkmıştı. Sonraki Liang Sülâlesinin bu iç isyan olaylarından sonra zayıf düşmüş fakat, Li-ts'un-hsü ile olan savaşlar yine de durmadan devam etmişti.

M.S. 916 senesinde Kitan'ların[6] reisi olan An-pa-chien (安巴堅) kendisini imparator ilân ettikten sonra Kitan'lar gittikçe kuvvetlenmişlerdi. Böylece kuvvetlerine güvenen Kitan'lar ertesi sene Li-ts'un-hsü'ye hücum etmişler, fakat çok geçmeden büyük bir bozguna uğrayıp geri çekilmişlerdi.

Kitan'ları yendikten sonra rahat bir nefes alan Li-ts'un-hsü, bütün kuvvetini sadece Sonraki Liang Sülâlesi'ne karşı kullanmak üzere ordularını alıp Sarı nehri'i aşmış, 7 günlük çetin bir savaştan sonra Sonraki Liang Sülâlesi'ni

yenip yok etmişti. M.S. 923 senesinde Li-ts'un-hsü kendisini imparator, kurduğu sülâleyi de Sonraki T'ang Sülâlesi olarak ilân etmişti. Bundan sonra M.S. 924 senesinde On Devlet'ten biri olan Ch'i'yi ve M.S. 925 senesinde İlk Shu (前蜀)'yu yok etmişti.

Sha-t'o'ların kurdugu Sonraki T'ang Sülâlesi, İlk Shu'yu yok ettikten sonra çökme tehlikesi ile karşılaşmıştı. İlk Shu'yu zapteden generallerin suçsuz olarak öldürülmeleri, başkentte söylentilere yol açmış ve nihayet sarayda isyan çıkmıştı. Li-ts'un-hsü ise bir ok isabeti neticesinde ölmüştü. M.S. 926 senesinde Li-ts'un-hsü'nün yerine Li-k'e yung'un evlâtlığı Li-ssŭ-yüan tahta geçmişti. Onun sekiz senelik imparatorluğu devrinde büyük bir askerî harekâta rastlanmadığı gibi, her geçen sene mahsul çoğalmış ve halk, kısa da olsa, sulh içinde bir devir geçirmişti.

M.S. 933 senesinde Li-ssŭ-yüan ölmüş ve yerine oğlu Li ts'ung-hou (李從厚)[7] geçmişti. O zaman devletin bütün kuvveti, Li-ssŭ-yüan'ın emri altında bulunan kuvvetli ve cesur bir general olan evlâtlığı Li-ts'ung-k'e (李從珂)[8] ve damadı Shih-ching-t'ang (石敬瑭)'ın ellerinde bulunuyordu. Birbirleriyle iyi geçinemiyen bu iki general, M.S. 934 senesinde Li-ts'un-k'e isyan ederek tahta çıktıktan iki sene sonra, Shih-ching-T'ang'ın askerî kuvvetlerini azaltmak istemişti. Buna karşılık Shih-ching-t'ang da Kitan imparatoru Ye-lü-te kung (耶律德光)'dan yardım istiyerek isyan etmişti. Kitan

imparatoru bizzat askerlerinin başında güneye doğru inerek Shih-ching-t'ang ile birlikte Sonraki T'ang Sülâlesini yok etmişti. Shih-ching-t'ang da Kitan'lar tarafından imparator ilân edilmiş ve bununla beraber Sonraki Chin Sülâlesi başlamıştı.

Shih-ching-t'ang, Sonraki Chin Sülâlesini kurduktan sonra, Kitan İmparatorluğu'na olan minnet ve saygısını belirtmek için, kendisini Kitan imparatorunun bir resmî memuru gibi kabul etmekten başka, onu bir baba yerine koyarak saygı gösteriyordu. Bundan başka kuzey Çin'de bulunan 16 Chou (州)[9], her sene 300.000 top ipekli kumaş; mücevherlerden, yemek âletlerine kadar herşey durmadan veriliyordu. Shih-ching-t'ang, her bakımdan Kitan'lara karşı olan sadakatini göstermeğe çalışmasına ragmen, yine de Kitan'ları memnun edemiyordu. Bilâkis bu hareketleriyle kendi devlet adamlarını utandırıyor ve kızdırıyordu. M.S. 942 senesinde Shih-ching t'ang üzüntüsünden hastalanarak vefat etmişti.

Shih-ching-t'ang'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Shih-ch'ung-kuei (石重貴)[10], babasının Kitan imparatoruna olan saygısını devam ettirip, kendisini Kitan imparatoru Yelü-tê-kuang'un torunu olarak vasıflandırmıştı. Fakat rütbe bakımından kendisini Kitan imparatoru ile aynı sayıyor ve kendisini onun bir resmî memuru olarak görmüyordu. Sonraki Chih Sülâlesinin devlet adamları da Kitan'ların hâkimiyetinden ayrılmak istiyorlardı. Bütün bunlara fena halde içerli

yen Kitan imparatoru, M.S. 944 senesinde şiddetli bir taarruza geçti ve M.S. 946 senesinde hükümet merkezini zaptetmişti. Shih-ch'ung-kuei esir edilerek Kitan memleketine götürüldü ve böylece Sonraki Chin Sülâlesi de Kitan'lar tarafından sona erdirilmiş oldu.

M.S. 947 senesinde, Kitan'lar tarafından kurulan Liao (遼) imparatoru Ye-lü-tê-kuang, Sonraki Chin'in arazilerini Liao İmparatorluguna katmıştı. Bu arada Sha-t'o'lu olan Liu-chin-yüan (劉知遠), Chin-yang (晉陽)'da[11] harekete geçerek kendisini imparator ilân etmişti. Her yerde Liao'ya karşı isyanlar çıkıyordu. Ye-lü-tê-kuang korkusundan ve havanın sıcaklığından, kuzeye dönmüştü, (fakat yolda hastalanarak öldü.) Ye-lü-tê-kuang kuzeye dondükten sonra Liu-chih-yüan, Sonraki Chin Sülâlesini, Sonraki Han Sülâlesi olarak değiştirdi. M.S. 948 senesinde Liu-chih-yüan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Liu-ch'êng-yu (劉承佑)[12] geçti. Liu-ch'êng-yu, kendisinin yerine memleketi idare eden naipleri bertaraf etmek isterken, bir Çin'li plân Kuo-wei (郭威)[13] tarafından katledildi. Kuo-wei kendisini imparator yaparak Sha-t'o'ların Çin'deki 28 senelik saltanatını sona erdirdi.

M.S. 950 senesinde Kuo-wei, kendisini imparator ve kurduğu sülâleyi ise Sonraki Chou Sülâlesi olarak ilân ettiği zaman, Sonraki Han'ın ilk imparatoru Liu-chih-yüan'ın küçük kardeşi Liu-ch'ung (劉崇)[14] da, kuzey Çin'de yine Han(漢)'is minde bir sülâle kurup, kendisini imparator yapmıştı. Tarih

çiler, bunun, güney Çin'de kurulan Han Sülâlesiyle karıştırılmaması için kuzey Çin'de bulunan Han Sülâlesine Pei-han (北漢: Kuzey Han), güney Çin'de bulunan Han Sülâlesini ise Nan-han (南漢: Güney Han) olarak isimlendirirler. Sha-t'o'lar tarafından kurulan Pei-han Sülâlesi, yalnız 12 Chou'dan ibaret olan küçücük bir araziye sahip olmasına rağmen, Liao'lara tâbi olarak M.S. 979 senesine kadar yaşamıştı.

M.S. 954 senesinde Liu-ch'ung, Sonraki Chou imparatoru Kuo-wei'nin ölümünden faydalanarak Liao kuvvetleriyle birlikte Sonraki Chou'ya karşı, taarruza geçmiş; fakat Kuo-wei'nin oğlu, yani Sonraki Chou'nun yeni imparatoru, Kuo-jung (郭榮)[15] tarafından mağlup edilmişti. Liu-ch'ung bunun üzüntüsünden hastalanarak ertesi sene ölmüş ve yerine oğlu Liu-ch'êng-chün (劉承鈞) geçmişti.

Sonraki Chou imparatorù Kuo-jung, M.S. 955 senesinde Hou-shu (後蜀)'ya, M.S. 956 senesinde Nan-t'ang (南唐)'a ve M.S. 959 senesinde Liao'ya seferler yaparak büyük zaferler kazanmış; Liao zaferinden sonra güneye doğru dönüşünde ise vefat ettiğinden yerine yedi yaşındaki oğlu Kuo-tsung-hsün (郭宗訓)[16] geçmişti. Fakat çok geçmeden bir Çin'li general olan Chao-k'uang-yin tarafından bertaraf edilmiş, yerine kurduğu Sung Sülâlesi ile Beş Sülâle Çağı sona ermiş oldu.

M.S. 960 senesinde Chao-k'uang-yin, Sung Sülâlesi'ni kurduğu zaman, Sha-t'o'lu olan Pei-han imparatoru Liu-ch'êng-chün (劉承鈞), Chao-k'uang-yin'e elçi göndererek kendisi-

nin de memleketini idare etmek mecburiyetinde olduğunu ve dolayısiyle imparator olmak zorunda kaldığını anlatmıştı. Bu durumu makul karşılıyan Chao-k'uang-yin ona karşı sefer yapmamıştı. M.S. 979 senesinde Pei-han, Sung Sülâlesi'ne teslim olmuş, böylece Sha-t'o'ların Çin'deki rolleride nihayet bulmuş oldu.

Beş Sülâlesi Çağı'ndaki Sha-t'o İmparatorlarını Gösteren Şema

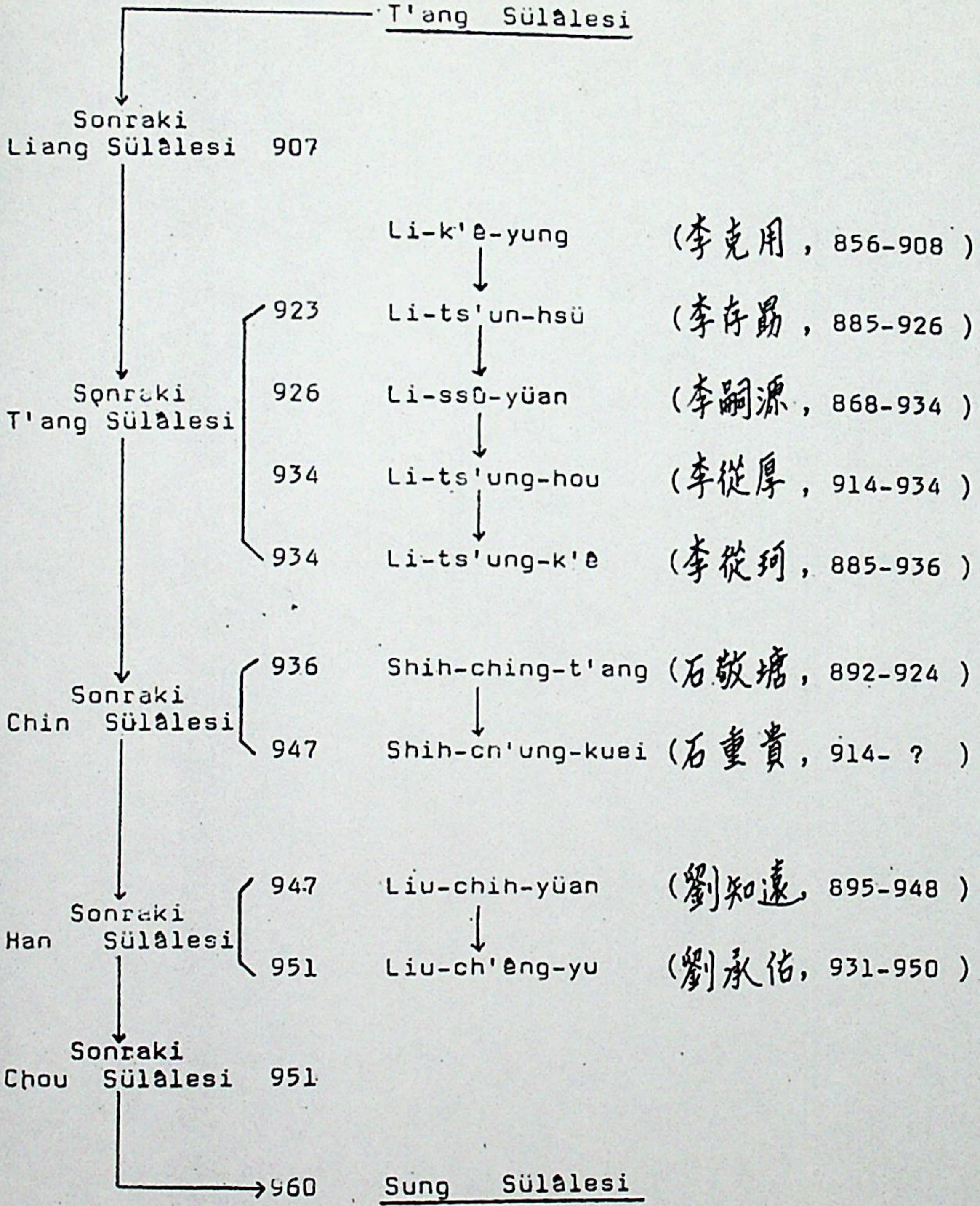

8. Sha-t'oların siyasî durumu

1) Çin'in tesiri altında kalan Sha-t'o'ların siyasî durumu

Beş Sülâle Çağı'nda, She-t'o'ların devlet teşkilâtında önemli bir özellik göze çarpmıyordu. Bunun başlıca iki sebebi vardı:

1. Nüfus sebebi: Sha-t'o'lar, Batı Türkleri'ne mensup olan Chu-yüeh kabilesinin Chu-ye isimli küçük ve önemsiz bir kolundan idiler. M.S. 643 senesinde Batı Türkleri arasında kaynaşmalar başgösterince, Sha-t'o'lar hayatlarına devam edebilmek için Çin'e tâbi olmak istediler ve yavaş yavaş Çin'e doğru göç etmeğe başladılar. Bu göç sırasında bir çok savaş yapmak mecburiyetinde kalan ve sayısız ölü veren Sha-t'o'lar, Çin hududuna girdikten sonra M.S. 661'de Tölös'lere, M.S. 741'de An-lu-shan'a, M.S. 869'da P'ang-hsü (龐勛)'ye, M.S. 881'de Huang-ts'ao'ya ve daha birçok, sayılamıyacak kadar düşmanlara karşı T'ang Sülâlesi'ni müdafaa etmek için savaşmışlardı. Bu aralıksız savaşlar, Sha-t'o'ların nüfusu üzerinde derin bir tesir yaratmış ve çok çabuk azalmalarına yol açmıştı. M.S. 876'da Sha-t'o'ların lideri Li-k'e-yung, (bir kısmının Çin askerlerinin teşkil ettiği)[17] sadece 10.000 kişilik bir orduya kumanda ediyordu.

Bütün bu askerlerin Sha-t'o'lu olduklarını kabul edersek, normal olarak, bir memleketin ordusu, nüfusunun yüzde onundan fazla olamıyacağına göre, bütün nüfus 100.000 kişiyi aşamazdı. Eski bir Türk sözü olan, "bir kişi bir asker demektir" deyimine dayanarak durumu inceliyecek olursak, o zamanki Sha-t'o'ların nüfusu belki 50.000 kadar bile değildi. Sha-t'o'lar kuzey Çin'i zaptettikten sonra, onların hakimiyeti altında bulunan Çinlilerin nüfusu 53 milyon kişi, veyahut da 19 milyon aile idi.[18] Yukarıdaki sayılara bir göz attığımızda, Sha-t'o'ların nüfusunun ne kadar az olduğunu anlamak zor olmıyacaktır. Yüksek bir kültüre sahip olmıyan, sayı bakımından çok az olan ve uzun süre Çin'de kalan Sha-t'o'lar koskoca bir Çin'i idare etmek için Çin usulü devlet teşkilâtını ve Çinlileri kullanmak mecburiyetinde kaldıkları açıkça görülür. Bundan dolayı Sha-t'o'ların kurdukları devlet tam bir Çin devleti idi. Bu devletin bütün memur kadrosu T'ang Sülâlesi'nin kadrosuna göre düzenlenmiş ve hatta, memurların birçoğu da evvelce işbaşında olan Çinliler

2. Önemli sebepler: Beş Sülâle Çağı'ndaki Sha-t'o'ların, kendi adamlarına ve kuzeyde bulunan Kitan'lara karşı yaptıkları devamlı savaşlar, T'ang devrinin nihayetlerinde zaten fena durumda olan memleketi daha da berbat bir hale sokmuşlardı. Sha-t'o'ların bu devlet kurucuları askerî valilerden ibaretti. O zamanki devleti yok ederek veya başta ki imparatoru zorla tahttan indirerek yeni bir devlet kur-

muşlardı. Onun için Sha-t'o'ların kurdukları devlet askerî diktatörlükten başka birşey değildi. Aynı sebeple iktidarı ellerinde bulunduran asılzadeler ve onları destekliyen guruplar, bütün gayretlerini çıkacak isyanları bastırmağa veya hut hükümet darbesini önlemeğe vakfederlerdi. Dolayısiyle Sha-t'o'lar siyasî sistem alanında bir yenilik ilâve etmek şöyle dursun, eskidenberi devam edegelen kural ve teşkilâtları geliştirmeğe dahi pek az vakit ve güç bulabilmişlerdi.

Sha-t'o'lar hükümetin merkez sivil teşkilâtında, T'ang devrinde kullanılan sistemleri kabul edip bunları tatbik etmişler; fakat bunların arasında geliştirilmeğe çalışılmış ve Sung Sülâlesi'nin siyasî kuruluşuna ışık tutmuş iki önemli gerçek de tarihçilerin dikkatini çekmişti . Bu iki önemli gerçek Şunlardır: 1. Shu-mi-yüan'liğinin vazifelerine önem verilmesi ve dolayısiyle yeni bir kuvvete sahip olması. 2. San-ssŏ-shih'liğin kurulması ve devletin iktisadî vazifelerinin biraraya toplanması. Şimdi bunları teker teker inceliyeceğiz.

1. Shu-mi-yüan (樞密院)'liğin vazifelerine önem verilmesi ve dolayısiyle yeni bir kuvvete sahip olması:

T'ang imparatoru Tai-tsung (代宗) zamanında (M.S. 763-766), Shu-mi-shih (樞密使)'liği yeni bir memurluk olarak ilâve edilmişti.Shu-mi-shih'liğin vazifesi hanedan mensuplarının raporlarını alıp imparatora sunmak ve imparatorun ka-

karar ve emirlerini hanedan mensuplarına bildirmekti.[19] Umumiyetle bu memurluğa hadımlar atanırlardı.[20] Shu-mi-shih'liğin emri altında zamanına göre bir veya iki muavin ve diğer yardımcılarda bulunurdu.O zamanki teşkilâtı basit, kudreti az olan bu göreve, Shu-mi-yüan ve bu teşkilâtın başında bulunan amire de Shu-mi-shih denirdi.

T'ang Sülâlesi'ndeki hadımlar devlet işlerini karıştırdıkları için, M.S. 907'de Sonraki Liang imparatoru Chu-wên, yeni bir sülâle kurduktan sonra bütün hadımları bir yana atıp, Shu-mi-yüan'liği Ch'ung-chêng-yüan (崇政院) olarak değiştirmiş ve sivil hanedan mensuplarını bu vazifeye tâyin etmeğe başlamıştı.[21]

M.S. 923 senesinde Sha-t'o'lar, Çin'in iktidarını ele geçirdikten sonra Ch'ung-chêng-yüan'liği tekrar Shu-mi-yüanliğe değiştirerek kuvvetli askerî hanedan mensuplarına önem kazandırmak için, yine onları bu vazifenin başına getirmişti.[21] Hepsi nüfuzlu ve kuvvetli olan bu şahısların işbaşına gelmesiyle, T'ang Sülâlesi zamanında teşkilâtı basit ve kudreti az olan Shu-mi-shih'liğin kudreti de gittikçe artmıştı. Bu görevde bulunan şahıslar, devlet adamlarının raporlarını imparatora götürmeden evvel bir kere gözden geçiriyorlardı. İşlerine gelmiyen raporları tekrar istedikleri şekilde yazdırıyor veya imparatora sunmuyorlardı. Aynı şekilde imparatordan gelen karar ve emirleri değiştiriyor, bazan da sahte emirler hazırlıyorlardı. Böylelikle hem dev

let adamlarının vazifelerini karıştırıyor hem de onları kontrolu altında bulunduruyorlardı. Shu-mi-yüan'liğin kudreti vezirlerinki kadar fazlalaşmıştı.[21]

M.S. 939 senesinde, Sha-t'o'lar, Shu-mi-yüan'liği kaldırdılar.[22] Fakat M.S. 944 senesinde tekrar kurdular ve Sha-t'o'lar devri süresince devam ettirdiler.[23] Sha-t'o'ların kurdukları Sonraki Han Sülâlesi'nde, Shu-mi-shih'liğe sahip olan kuvvetli ve nüfuzlu askerî hanedan mensupları ayrıca birkaç valiliğe de sahip olabilirlerdi.[24] Yani Shu-mi-shih'liğinde bulunanlar, yalnız devletin sivil işleriyle uğraşmazlar, aynı zamanda devletin askerî işlerini de idare edebilirlerdi. Böylece vezirlerin askerî vazifeleri Shu-mi shih'liğe geçmiş; Shu-mi-yüan'lik bütün devletin askerî işlerine bakan bir teşkilât haline gelmiş oldu.

2. San-ssŏ-shih (三司使)'liğin kurulması ve devletin iktisadî vazifelerinin birâraya toplanması:

T'ang Sülâlesi'nde devletin bütün gelir işlerine bakmak için üç teşkilât kurulmuştu. Devletin bütün tuz ve demir işlerine bakan Yen-t'ieh (塩鉄)'liği, nüfus ve toprak vergisi işlerine bakan Hu-pu (户部)'luğu, haraç, umumî vergi ve muhasebe işlerine bakan Tu-chih (度支)'liğin başlarında, ayrı ayrı vezirler bulunuyordu.[25] M.S. 874 senesinden sonra T'ang Sülâlesi'nin maliyesinin bozulması ve savaşlar sebebiyle, memleketin her köşesinden mal, mülk toplıyabilmek maksadiyle Tsu-yung-shih (租庸使)'liği kurdular. Umumiyetle

valilerin işbaşına getirildiği bu geçici teşkilât, savaş bittikten hemen sonra kaldırılırdı.[26] Devletin maliye işlerinin bakımı tekrar vezirlere bırakılırdı.

M.S. 907 senesinde, Sonraki Liang Sülâlesi kurulduktan sonra, Yen-t'ieh'lik, Hu-pu'luk ve Tu-chih'lik kaldırıldı ve yerlerine yine Tsu-yung-shih'lik kurulmuştu.[27] Bundan başka, önemli bir değişiklik görülmemişti.

M.S. 923 senesinde Sha-t'o'lar iktidarı ellerine geçirdikten sonra, yine Sonraki Liang Sülâlesi gibi, Tsu-yung-shih'liği devam ettirdiler.[28] Sha-t'o'lar, düşmanlarına karşı iyi savaşabilmek için Tsu-yung-shih'liğe çok önem verip devamlı bir merkezi memuriyet ve teşkilât haline getirdiler. Fakat bu vazifede bulunan K'ung-ch'ien (孔 謙)[29], devlete ait birçok mal ve mülkü zimmetine geçirdiğinden bu teşkilâtın itibarı sarsıldı. M.S. 926 senesinde ikinci Sha-t'o imparatoru tahta çıktıktan sonra, Tsu-yung-shih'liğin kaldırılmasını ve yerine tekrar Yen-t'ieh'liğin, Hu-pu'luğun ve Tu-chih'liğin kurulmasını, bu üç teşkilâtın başında da ancak bir tek vezirin bulunmasını emretmişti.[30] Böylece, devletin bütün mali işleri tek bir vezirin eline geçmiş oldu. Bundan dört sene sonra aynı Sha-t'o imparatoru, bu üç teşkilâtı birleştirerek, San-ssO-shih'liği kurdu ve vezir olmıyan Chang-yen-lang (張延郎)[31] isimli bir şahsı bu vazifeye tâyin etmişti.[30] Böylece, San-ssO-shih devletin bütün mali işlerine bakan bir teşkilât olmuştu.

Beş Sülâle Çağı'nda Sha-t'o'lar Shu-mi-yüan'liğinin önemini artırmak için devletin askerî işlerini vezirden alarak Shu-mi-yüan'liğe vermişlerdi. Şimdi de San-ssŭ-shih'li ği kurmak için devletin mali işlerini vezirden alarak San-ssŭ-shih'liğe vermişlerdi. Bu dağıtıma göre, vezirlerin elinde sadece genel idarî vazifeler kalmıştı ki, bu hal Sung Sülâlesi'nin ılk zamanlarında devletin askerî işleri, mali işleri ve idarî işleri olmak üzere üçe ayrıldı ve böylelikle birbirlerini kontrol edebilmelerine imkân verilmiş oldu.

2) Sha-t'o'ların eski âdetlerinin Çin'e etkileri

a. Türk Ünvanı

Profesör W. Eberhard, Sha-t'o devletinde Tarhan, Khan v.s. gibi Türk ünvanlarının hiç görülmediğini açıkladıktan sonra,[32] birçok tarihçiler de bu gerçeği onun fikrine dayanarak aynı şekilde ifade etmişlerdi. Aslında, bu izahın yalnız, ya yarısını kabul edebiliriz. Bunu anlatabilmek için herşeyden evvel aşağıda yazılı iki kaynağı gözden geçirmeliyiz.

HWTS'ye göre,[33] Li-ssŭ-pen (李嗣本),[34] Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü ile beraber Lu-chou'yu zaptettikten son

ra, her savaşta büyük yararlılıklar gösterdiği için önce ve sonra Tai-chou Ts'i-shih (代州刺史)'liğe, Yün-chou Fang-yü-shih (雲州防禦使)'liğe ve Chên-wu Chieh-tu-shih (振武節度使)'liğe tayin edilmiş ve kendisini Wei-hsin Kagan (威信可汗) olarak tesmiye etmişti.

CWTS'ye göre,[35] M.S. 913 senesinde Chou-tê-wei (周德威),[36] On Devlet'ten biri olan Yen Devleti'nin imparatoru Liu-sho-kuang (劉守光)'ı yıkmak maksadiyle sefere çıktığında, Li-ssŭ-pên, Tai-pei (代北)'deki[37] ordularını ve T'u-yü-hun (吐谷渾)'ları emrine alarak Chou-tê-wei'ye yardım etmek için savaşa katılmıştı. Li-ssŭ-pên, düşmanların Chün-shih (軍使)'liğinde bulunan Lu-wên-chin (盧文進)'i[38] ve Wu-chou-ts'i-shih (武州刺史)'liğinde bulunan Kao-hsing-kuei (高行珪)'yi[39] yakalıyarak Sha-t'o imparatoruna sunmuşlardı. Yen Devleti'nin başkenti olan Yu-chou (幽州)'yu da zaptettikten sonra, savaş sırasında büyük yararlıklar gösteren Li-ssŭ-pên, Sha-t'o imparatoru tarafından Chên-wu Chieh-tu-shih'liğe tayin edilmiş ve Li-ssŭ-pên, kendisini Wei-hsin Kagan olarak tesmiye etmişti.

Li-ssŭ-pên'in kendisini Wei-hsin Kagan olarak tesmiye etmesi bizi çok düşündüren bir meseledir. Bir Çinli olan Li-ssŭ-pên'in asıl soyadı Chang (張)'dır. Gençliğinden beri Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung'un yanında çalışmış ve onun muhabbetini kazandığı için kendisine 'Li' soyadı verilip evlât edinilmişti.[40] Çinli olmasına rağmen gençliğinden beri

bütün ömrünü Sha-t'o'ların yanında çalışarak geçiren Li-ssŌ pên'in kendisini Kagan ünvanı ile tesmiye etmesinde Sha-t'o ların tesiri olduğunu düşünebiliriz. Fakat Sha-t'o'ların, kendisine Kagan ünvanı takan Li-ssŌ-pên'i ne övdüklerini ve ne de yerdiklerini, yani onun Kagan ünvanını kullanmasına ses çıkarmamalarını nasıl izah edebiliriz? Acaba o zamanki Sha-t'o'lar da Çinlileştiklerinden kendileri için şerefli ve önemli olan Kagan ünvanını unutmuş veya önemsemiyorlar mıydı? Yazık ki bu konu hakkında fazla bir malŌmatımız yok tur. Fakat, hiçbir Sha-t'o'lu, Tarhan, Khan v.s. gibi Türk ünvanını kullanmamasına rağmen, ne olursa olsun, Beş Sülâle Çağı'nda Sha-t'o Devleti'nde Türk ünvanı olan Kagan ünvanı görülmüştür. Bunun için, Profesör W. Eberhard'ın iddiasının ancak yarısının doğru olduğunu kabul edebiliriz.

b. Ok ve Yay Meselesi

Profesör Osman Turan, okun hukukî bir sembol olarak kullanılmasının Türklerin eski bir âdeti olduğunu gayet iyi izah etmişti.[41] Sha-t'o'ların av ve harpte öten oklardan istifade ettiklerini biliyoruz.[42] Aynı zamanda, ok sembol olarak Sha-t'o'larda da büyük rol oynamıştı:

Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung, ölmeden önce oğlu Li-ts'un hsü'ye üç ok verip dedi ki: "Bu oklardan biri Liu-jŏn-kung

(劉仁恭)'u[43] fethetmek içindir. Önce Yu-chou (幽州)[44] şehrini zaptetmezsen, Ho-nan eyâletini alamazsın. İkincisi Kitan'ları fethetmek içindir. Kitan lideri An-pa-chien benimle bir andlaşma yapıp T'ang Sülâlesi'ni kalkındırmağa çalışacağını yemin etmişti.[45] Şimdi ise andlaşmayı bozarak düşmanımız olan Chu-wên'in tarafına geçti. Sen mutlaka Kitanları yenmelisin. Üçüncüsü ise Chu-wên'i yok etmek içindir. Sen isteklerimi yerine getirebilirsen, ölsem de gam yemem." Li-ts'un-hsü bu üç oku babasının anıtına koymuş, Liu-jên-kung'a sefer yapmadan önce anıta giderek koyun kurban edip dua ettikten sonra, oklardan birini alıp ipek bir çantaya yerleştirmişti. Ordusunun akıncı kumandanı bunu alıp sefere çıkmış, zaferle dönüşünde bunu tekrar anıta bırakmıştı.[46] Daha sonra Kitan'lara ve Sonraki Liang'a yapılan seferlerden önce de, bu törenleri tekrarlamıştı.[47]

M.S. 913 senesinin temmuz ayında Li-ts'un-hsü tarafından yollanan Chang-ch'êng-ye (張承業)[48] ve Chou-tê-wei adlı iki general, 1.000 kişilik süvari birlikleriyle Yu-chou'nun batısına vardıkları zaman, Yen devleti'nin imparatoru Liu-sho-kung (劉守光)[49] bir ok göndererek onlardan sulh istemişti.[50] Yukarıda zikredilen bu üç şahıs Çinli idiler. Çin'in kuzey sınırında bulunan Yu-chou'da doğan, büyüyen ve uzun zaman Sha-t'o'larla savaşan Liu-sho-kuang, yine uzun süredenberi Sha-t'o'ların yanında çalışan iki Çinli'ye ok göndermesi çok enteresan bir olaydır. Bundan, o zamanki Çinli-

lerin bir hayli Türk âdetlerini öğrendiklerini ve kullandıklarını çıkarabiliriz.

Aslında, bazı Çinliler ok hakkındaki Türk âdetlerini doğru olarak öğrenememişlerdi. M.S. 927 senesinin ekim ayında Sha-t'o imparatorunun bir isyanı bastırdığı haberi üzerine, Huo-yen-wei (霍彥威)[51] adlı bir Çinli vali, kendisine iki ok göndermişti; imparator da valiye iki okla cevap vermişti. Bunu kaydeden Çinli müellif, ok göndermenin barbarlarda bir itimad sembolü olduğunu ve bu âdete göre hiçbir zaman bir valinin bir imparatora ok göndermemesi lâzım geldiğini, oku ancak imparatorun valilere gönderdiğini belirtmiş ve bununla da Türk âdetine vâkıf olmıyan valinin yanlış hareket ettiğini, okun sadece bir tâbiiyet sembolü olarak kullanıldığını açık bir şekilde ifade etmişti.[52] Bu olaydan bir sene evvel, bir Sha-t'o prensi olan Li-ts'un-wo (李存渥)[53] da imparatorun sözlü emrini bir vilâyete bildirmek için yanında bir ok götürmüştü. İmparatordan emir getirdiğini de oku göstermek suretiyle ispat etmek istemişti. Ancak imparatorun yazılı fermanını göremiyen vilâyetteki idareciler bu davranışa şaşmışlardı.[54]

Bunlardan başka, M.S. 937 senesinde de iki defa ok meselesi vuku bulmuştu : Haziran ayında Sha-t'o imparatoru Shih-ching-t'ang, bir Çinli general olan Fu-yen-jao (符彥饒)'ya[55] iki ok gönderilmesini emretmişti.[56] Aynı ayda bu imparator, bir isyanı bastıracağına dair yeminini bir ok kıra-

rak yapmıştı.[57]

Yalnız ok değil, yayın da Sha-t'o'larda büyük bir rolü vardı. M.S. 913 senesinde, Li-k'ê-yung'un oğlu Li-ts'un-hsü, Yu-chou'da bulunan Liu-sho-kuang ile sulh andlaşması yapmak istediğinde, Yu-chou surlarının altında bir yay kırarak iyi niyetlerini ifade etmişti.[58] Sözün kısası, Sha-t'o Türkleri'nin inanışa göre, ok veya yay, hem hukukî bir sembol ve hem de bir yemin âleti olarak kullanılırdı. Ok göndermek bir emri bildirmek manasına gelirdi. Bu âdet, o zamanki Çinlileri pek etkilemişti. Huo-yen-wei ve Liu-sho-kuang v.s. gibi Çinliler, yanlış olmasına rağmen, gene de istediklerini ok kullanarak ifade etmişlerdi.

3) Demirden Yapılmış Fermanlar

"Demir fermanlar", topraktan yapılmış yuvarlak bir kabın yarısı şeklinde olup, üzerinde altın yazılar bulunan bir cisimdir. Bu, imparator tarafından hükümete büyük hizmeti dokunan hanedan erkânına verilen bir fermandır. Buna sahip olanlar, ebediyen her nev'i cezadan muaf tutulur, rütbeleri de ebediyen mahfuz kalırdı. "Demir fermanlar" hazırlanırken, yuvarlak bir kap yapıldıktan sonra ortadan ikiye bölünür ve herhangi bir sahtekârlığa meydan ver-

memek için yarısı hükümet tarafından, dığer yarısı ise buna hak kazanan şahıs tarafından muhafaza edilirdi. Bundan dolayı "Demir fermanlar" daima topraktan yapılmış bir kabın yarısı biçiminde görülürdü.

Sha-t'o devrinde sadece en nüfuzlu dört şahsa " Demir ferman" verilmişti. Bunlardan biri, buna M.S. 924 senesinde hak kazanan Li-ssŏ-yüan idi.[59] Li-ssŏ-yüan'ın bir Sha-t'o'lu olmasına rağmen bu mukavele hakkında hiçbir bilgisi yoktu. Bundan dört sene sonra, (yani tahta geçtikten iki sene sonra), günün birinde Çinli bir hanedan erkânı olan Chao-fêng (趙鳳)'a[60] "Demir ferman"ın nasıl bir anlam taşıdığını sormuştu. Chao-fêng ise: "Bu, devlete büyük emeği geçmiş olan şahıslara verilen bir takdirnamedir. İmparatorun, buna sahip olan şahsa ve o şahsın zürriyetlerinin, rütbe ve maaşlarının ebediyen mahfuz kalacağını kabul ettiğine dair bir yemin vesikasıdır," şeklinde izahda bulunmuştu.[61] Bu olayla, "Demir ferman"a sahip bir Sha-t'o imparatoru, bunun anlamını bir Çinliden öğreniyordu. Bu da Çinlilerin "Demir ferman"ları Sha-t'o'lardan daha evvel bildiklerini ve onlardan daha fazla bilgiye sahip olduk'-ı nı gayet açık olarak gösteren bir belgedir.

Demir ferman elde eden üç şahıs ise şunlardır: Li-chi-lin (李繼隣)'e[62] M.S. 924 senesinde verilmişti.[63] Fakat iki sene sonra, yukarıda bahsettiğimiz Demir fermanları anlamıyan Sha-t'o imparatoru Li-ssŏ-yüan'ın emri ile

öldürülmüştü.[64] Kuo-ch'ung-t'ao (郭崇韜)'ya[65] M.S. 924 senesinde verilmişti.[66] Aynı yılda kendisi, oğulları ve damadı, bir Sha-t'o prensi olan Li-chi-chi (李繼岌)[67] tarafından öldürülmüşlerdi.[68] Dördüncüsü Fan-yen-kuang (范延光)'a[69], M.S. 938 senesinde verilmişti.[70] Fakat o da aynı senede onun servetini almak istiyen Yang-kuang-yüan (楊光遠)[71] adındaki bir Sha-t'o generali tarafından öldürülmüştü. Bu vak'ayi öğrenen Sha-t'o imparatoru Shih-ching-t'ang (石敬瑭), bilmemezlikten gelerek olayla ilgilenmemişti.[72]

Aslında Sha-t'o'lar Çin'de Sha-t'o İmparatorluğunu kurmadan önce de Çinliler, "Demir Ferman" sistemini kullanıyorlardı ve buna çeşitli isimler vermişlerdi : Han-shu (漢書) Chi-tsun-chuan (祭遵傳)'da Tan-shu-t'ieh-chüan (丹書鉄卷), yani "kırmızı yazılı demir kitap"; Kao-ti-chi (高帝紀)'de Tan-shu-t'ieh-ch'i (丹書鉄契), yani "kırmızı yazılı demir mukavele"; Kê-ku-yao-lun (格古要論)'da Chin-shu-t'ieh-chüan (金書鉄卷), yani "altın yazılı demir kitap" denilmişti. Han Sülâlesi'nden impârator Kao-ti (高帝 M.S. 206-194), hanedan erkânı ile beraber bu sistemi düşünmüş ve "Demir Ferman" yaptırarak, onun taşıyacağı özellik ve kudreti üzerine yemin etmişlerdi.[73] Bu olay ile "Demir Ferman"ın mahiyetini açıkça izah etmiş ve buna dayanarak da, bu sistemin bir Sha-t'o âdeti değil; bilâkis bir Çin âdeti olduğunu ispatlamış bulunuyoruz. Profesör W. Eberhard'a göre, "Demir Ferman" bir Çin âdeti değil; bir Sha-t'o

âdetidir.[74] Bu pek mantıklı bir izah değildir. Sha-t'o'ların kurdukları devlet tam bir Çin devleti idi. Bu devletin teşkilâtı ve sistemi T'ang Sülâlesi'ninkine göre düzenlenmişti. Bunun için, Sha-t'o'ların "Demirden Mukavele" sistemini Çinli'lerden öğrendiklerini[75] fakat bu sisteme pek önem vermediklerini ve hâlâ alışamadıklarını düşünürsek, daha mantıklı bir izah tarzı bulmuş oluruz.

Notlar

[1] Beş Sülale Çağı'ndan evvel aynı isim altında kurulmuş olan sülâleler şunlardır:

Liang (梁): M.S. 502-556

T'ang (唐): M.S. 618-907

Chin (晉): Hsi-chin (西晉 : Batı Chin, M.S. 265-313) ve Tung-chin (東晉 : Doğu Chin, M.S. 317-419) olmak üzere ikiye ayrılır.

Han (漢): Hsi-han veya Ch'ien-han (西漢 veya 前漢 : Batı Han veya İlk Han, M.Ö. 206-M.S. 23) ve Tung-han veya Hou-han (東漢 veya 後漢 : Doğu Han veya Sonraki Han, M.S. 25-220) olmak üzere ikiye ayrılır.

Chou (周): M.Ö. 1122-225

[2] On Devletin isimleri şunlardır:

Wu (吳) : M.S. 902-936

Ch'ien-shu (前蜀 : İlk Shu): M.S. 908-925

[31]Chang-yen-lang (張延郎): Biyografyası için bk. CWTS 69; HWTS, 26.

[32]W. Eberhard, "Sha-t'o Türkleri'nin Kültür Tarihi'ne dair notlar", s. 18.

[33]HWTS, 36, s. 5b.

[34]Li-ssŏ-pên (李嗣本): Biyografyası için bk. CWTS,52; HWTS, 36.

[35]CWTS, 52, s. 9b.

[36]Chou-tê-wei (周德威): Biyografyası için bk. CWTS, 56; HWTS, 25.

[37]Tai-pei (代北): Tai-chou (代州) bölgesinin kuzeyi demektir. Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Yen-mên (雁門)'in kuzeyidir.

[38]Lu-wên-chin (盧文進): Biyografyası için bk. CWTS, 97; HWTS, 48.

[39]Kao-hsing-kuei (高行珪): Biyografyası için bk.CWTS, 65; HWTS, 48.

[40]CWTS, 52, s. 9a; HWTS, 36, s. 5a.

[41]Osman Turan, "Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kulanılması", s. 305-318.

[42]CWTS, 75, s. 3a.

[43]Liu-jên-kung (劉仁恭): Shên-chou (深州)'ludur. Gençliğinde Sha-t'o'lara geçtikten sonra, T'u-yu-hun'lar da dahil olmak üzere birçok savaşlara katılmıştı. M.S. 894 senesinde Li-k'ê-yung tarafından Yu-chou Chieh-tu-shih'liğine tayin edilmişti. Sonra, Li-k'ê-yung'a itaat etmiyerek yarı müstakil olarak kalmıştı. Onun biyografyası için bk. CWTS, 135; HWTS, 39.

[44]Yu-chou (幽州): Bugünkü Ho-pei eyâletindeki Peking bölgesidir.

[45]M.S. 905 senesinin baharında Kitan'lar, başbuğları olan An-pa-chien (安巴堅) önderliğinde yeni yeni kuvvetlenmeğe başladıkları sıralarda, Li-k'ê-yung onu huzuruna davet

etmişti. Bu davet üzerine An-pa-chien 300.000 kişilik kabilesini yanına alarak, Yün-chou'a kadar geldi ve bu bölgenin doğusunda Li-k'ê-yung ile buluştu. Bu buluşmadan iki taraf da çok memnun kalmış ve aralarındaki münasebetlerin, tıpkı öz kardeşler arasındaki olduğu gibi açıklamışlardı. Bu buluşma on gün sürmüştü. An-pa-chien oradan ayrılırken 1.000 tane at, onbinlerce inek ve koyun bırakmıştı. Kışın Sarı Nehri aşarak, hep birlikte Chu-wên'e karşı savaşacaklarına da söz vermişlerdi. Bk. CWTS, 26, s. 15b.

[46]Sha-t'o'lar, Liu-jên-kung'u Tai-chou'da bulunan Li-k'ê-yung'un anıtına götürüp, onu kalbinin kanı ile kurban ettiler ve sonra onu Yen-mên (雁門) dağının eteğinde öldürdüler. Bk. CWTS, 135, s. 8b.

[47]CWTS, 26, s. 16a.

[48]Chang-ch'êng-yê (張承業): Biyografyası için bk. CWTS 72; HWTS, 38.

[49]Liu-sho-kuang (劉守光): Liu-jên-kung'un oğludur. M.S. 907 senesinde kendisini imparator, kurduğu sülâleyi de Yen (燕) olarak ilân etmişti. Biyografyası için bk. CWTS, 135; HWTS, 39.

[50]CWTS, 28, s. 3b.

[51]Huo-yen-wei (霍彦威): Biyografyası için bk. CWTS, 64; HWTS, 46.

[52]CWTS, 38, s. 13b.

[53]Li-ts'un-wo (李存渥): Biyografyası için bk. CWTS, 51; HWTS, 14.

[54]CWTS, 69, s. 3a.

[55]Fu-yen-jao (符彦饒): Biyografyası için bk. CWTS, 91.

[56]CWTS, 76, s. 14a.

[57]CWTS, 97, s. 13a.

[58]CWTS, 135, s. 7b.

[59]CWTS, 31, s. 5b.

[60]Chao-fêng (趙鳳): Biyografyası için bk. CWTS, 67;

Wu-yüeh (吳越): M.S. 908-978
Nan-han (南漢: Güney Han): M.S. 917-971
Min (閩): M.S. 933-945
Ching-nan (荊南): M.S. 925-963
Ch'u (楚): M.S. 927-951
Hou-shu (後蜀: Sonraki Shu): M.S. 934-965
Nan-t'ang (南唐: Güney T'ang): M.S. 937-975
Pei-han (北漢: Kuzey Han): M.S. 951-979

[3]Lu-chou (潞州): Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Ch'ang-chih (長治) şehridir.

[4]Chu-yu-kuei (朱友珪): Biyografyası için bk. CWTS, 12; HWTS, 13.

[5]Chu-yu-chên (朱友貞): Biyografyası için bk. CWTS, 8-10; HWTS, 3.

[6]Kitan: Bu kabile için bk. CWTS, 137; HWTS, 72. Ayrıca bk. B. Ögel, Sino-turcica, s. 205, 208, not; Türk Kültür Tarihi, s. 362,364.

[7]Li-ts'ung-hou (李從厚): Biyografyası için bk. CWTS, 45; HWTS, 7.

[8]Li-ts'ung-k'o (李從珂): Biyografyası için bk. CWTS, 46-48; HWTS, 7.

[9]Shih-ching-t'ang Kitan'lara verdiği 16 Chou şunlardır:

A. Bugünkü Ho-pei (河北) eyâletinde bulunanlar:

1. Yu-chou (幽州)
2. Chi-chou (薊州)
3. Ying-chou (瀛州)
4. Mo-chou (莫州)
5. Chuo-chou (涿州)
6. T'an-chou (檀州)
7. Shun-chou (順州)

B. Bugünkü Ch'a-ha-êr (察哈爾) eyâletinde bulunanlar:

1. Hsin-chou (新州)
2. Kuei-chou (媯州)
3. Ju-chou (儒州)
4. Wo-chou (武州)
5. Wei-chou (蔚州)

C. Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletinde bulunanlar:

1. Yün-chou (雲州)
2. Ying-chou (應州)
3. Huan-chou (寰州)
4. Shuo-chou (朔州)

[10]Shih-ch'ung-kuei (石重貴): Biyografyası için bk. CWTS, 81-85; HWTS, 9.

[11]Chin-yang (晉陽): Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki T'ai-yüan-hsien (太原縣) şehrinde bulunurdu. Bk. CKKC, s. 704.

[12]Liu-ch'êng-yu (劉承佑): Biyografyası için bk. CWTS, 101-103; HWTS, 10.

[13]Kuo-wei (郭威): Biyografyası için bk. CWTS,110-113; HWTS, 11.

[14]Liu-ch'ung (劉崇): Biyografyası için bk. CWTS, 135; HWTS, 18.

[15]Kuo-jung (郭榮): Biyografyası için bk. CWTS, 114-119; HWTS, 12.

[16]Kuo-tsung-hsün (郭宗訓): Biyografyası için bk. CWTS 120; HWTS, 12.

[17]CWTS, 25, s. 3a.

[18]CWTS, 58, s. 10a.

[19]T'ung-k'ao (通考), 58, Shu-mi-yüan'liği

[20]HWTS, 47, s. 7b.

[21]CWTS, 149, s. 6a.

[22]HWTS, 24, s. 3a; 47, s. 7b.

[23]CWTS, 149,s. 6b.

[24]CWTS, 108, s. 6b.

[25]CWTS, 149, s. 7b.

[26]CWTS, 149, s. 8a.

[27]HWTS, 26, s. 5a.

[28]HWTS, 26, s. 5b.

[29]K'ung-ch'ien (孔謙): Biyografyası için bk. CWTS;73; HWTS, 26.

[30]CWTS, 149,s. 7b; HWTS, 26, s. 5b.

HWTS, 28.

[61] CWTS, 39, s. 11b.

[62] Li-chi-lin (李繼麟): Asıl soyadı Chu (朱) ve adı Yu-chien (友謙)'dir. Li-chi-lin ismi ise Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü tarafından verilmiştir. Biyografyası için bk. CWTS, 63; HWTS, 45.

[63] CWTS, 32, s. 9b.

[64] CWTS, 34, s. 2a.

[65] Kuo-ch'ung-t'ao (郭崇韜): Biyografyası için bk. CWTS, 57; HWTS, 24.

[66] CWTS, 31, s. 2b.

[67] Li-chi-chi (李繼岌): Biyografyası için bk. CWTS, 51; HWTS, 14.

[68] CWTS, 34, s. 1b.

[69] Fan-yen-kuang (范延光): Biyografyası için bk. CWTS, 97; HWTS, 51.

[70] CWTS, 97, s. 3b.

[71] Yang-kuang-yüan (楊光遠): Biyografyası için bk. CWTS, 97; HWTS, 51.

[72] CWTS, 97, s. 7b.

[73] TH, s. 3005.

[74] W. Eberhard, "Sha-t'o Türkleri'nin Kültür Tarihi'ne dair notlar", s. 22.

[75] T'ang Sülâlesi'nin son zamanlarında da üç şahsa "Demir ferman" verilmişti:

M.S. 887 senesinde Chu-wên'e verilmişti. Bk. CWTS, 1, s. 8b.

M.S. 897 senesinde Ch'ien-miao'ya verilmişti. Bk. CWTS, 133, s. 15b.

M.S. 898 senesinde Han-chien'e verilmişti. Bk. CWTS, 15, s. 2b.

C. Sha-t'o'larda Askerlik

Beş Sülâle Çağı'ndaki Sha-t'o'ların kuvvetlenmesine ve çökmesine sebep olan askerî kuvvetler olmasına rağmen bize bu konu hakkında gayet az bir bilgi gelmiştir.

Sha-t'o'lar, T'ang Sülâlesi zamanında, devletin iç ve dış problemleriyle uğraşırlarken, ünlü atlı kuvvetleri de memleketi müdafaa etmişlerdi. Yaptıkları çeşitli savaşlardan sonra zayıflıyan ve azalan bu atlı askerleri telâfi etmek maksadiyle Çinden ve diğer memleketlerden de asker kabul etmeğe başlamışlardı. Alınan bu askerlerin yüz çevirmelerinden endişe eden Sha-t'o imparatorları, bunları emniyetli ve güvenilir bir hale getirmek için, aralarından cesur ve kabiliyetli olanları seçip evlât olarak kabul etmişlerdi. Seçilen bu evlâtlardan ayrı bir ordu kurarak buna, "Evlâtlık Ordusu" adı verilmişti. "Evlâtlık Ordusu"nda bulunanlar da, etraflarındaki daha aşağı rütbelerde bulunan askerlerden kendilerine bir kötülük gelmemesi için, onlar arasından birkaç kişiyi seçerek evlât olarak kabul etmişler di. Böylelikle akraba veya dolayısiyle akraba olan bu kişiler, birbirlerinden emin ve birbirine güvenen kuvvetli bir ordu teşkil etmiş oluyorlardı. Yukarıda anlatılan yabancı askerlerin kabul edilmesi ve "Evlâtlık Ordusu"nun meydana getirilmesi, Sha-t'o'ların askerî sisteminde bir özellik sayılabilirdi.

Çin'i ele geçirmek için çaba sarfettikleri sıralarda görülen bu olaylar, Cin'de iktidarı ellerine geçirdikten sonra da, bu özellikler gittikçe değişmiş ve zamanla tamamen ortadan kalkmıştı. Daha sonra, Sha-t'o'lar, Çin askerî sistemlerini kabul ederek, onları tatbik etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Bundan dolayı, Sha-t'o'ların askerliğini ancak;

1) Atlı Kuvvetleri

2) Sha-t'o ordularının milliyeti

3) Evlâtlık Orduları

4) Çin'in tesiri altında kalan Sha-t'o'ların askerî sistemleri yönlerinden inceliyebiliriz.

1) Sha-t'o'ların Atlı Kuvvetleri

Sha-t'o'ların ordusu, şüphesiz ki bir süvari ordusuydu. Fakat bu süvari ordusu, hiçbir zaman Sha-t'o'ların ihtiyacını karşılıyamamıştı. M.S. 808 senesinde Sha-t'o lideri Chu-ye Chih-i, Tibet'li T'u-fan'lardan kaçarak Çin sınır mıntıkasında bulunan Yen-chou şehrine sığındığı zaman, Çin valisi tarafından kurulan "Sha-t'o Ordusu"nun sayısı, ancak 1.200[1] kişilik bir süvari kuvveti idi. Bir zamanlar 10.000 kişiye yükselmesine rağmen,[2] muhtelif savaşlara katıldığı için, Sha-t'o lideri Li-k'e-yung zamanına gelince

bu süvari ordusunda sadece 7.000 kişi kalmıştı. Oğlu Li-ts'un-hsü, Çin'de ilk Sha-t'o Sülâlesi'ni kurabilmesine rağmen elinde ancak 10.000 kadar at bulunuyordu. M.S. 933 senesinde, atlar 35.000'e kadar yükselebilmiş ve o zamanki Sha-t'o imparatoru, bu at meselesi çok üzmüştü.[3]

Sha-t'o devri boyunca Sha-t'o'lar, süvari ordusunu kuvvetlendirmek için, at kıtlığına karşı aşağıdaki üç tedbiri almışlardı:

1. Atın beslenmesi: M.S. 923 senesinde Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü, Çin'i fethettikten hemen sonra, atların öldürülmesini yasak etmiş[4] ve Türkleşmiş bir Çinli'yi atlara bakmak için tesis edilen Ma-fang (馬坊)'lığa âmir olarak tâyin etmişti.[5] Hsiang-chou (相州)'da[6] bulunan bu Ma-fang'lıktaki atlar bir hayli çoğaltılmıştı. M.S. 927 senesinde atları beslemek için damızlık atlar seçilmiş ve ayrı bir hükümet dairesi tesis edilerek, Chien-mu (監牧)'luk kurulmuştu.[7] Atların mer'aları T'ung-chou (同州) ve Wei-chou (衛州)'da bulunuyor ve beslenen atların sayısı da binleri aşıyordu.[8]

Ayrıca, Sha-t'o'lar atların beslenmesine o kadar önem veriyorlardı ki, birçok Sha-t'o imparatorlar bizzat atlar arasından geçerek onları teftiş ediyorlardı. Atların teftiş edildikleri Wei-chou (魏州)[9], Chü-lu (鉅鹿),[10] Wan (苑),[11] Pa-chiao (八角),[12] T'ieh-ch'iu (鉄丘),[13] Mao-chê-p'o (茂澤坡)[14] ve Wan-lung-kang (萬龍崗)[15] gibi yerler de

birer at mer'ası olarak düşünülmüştü. Fakat devlet tarafın dan beslenen atlar, yine de yeterli olmamıştı. Bundan dolayı, Sha-t'o'lar, bilhassa savaşa hazır olmak için, atları toplama tedbirlerini almak zorunda kalmışlardı.

2. Atların toplanması: M.S. 925 senesinde İlk Shu'ya karşı harp açabilmek için, memleket içindeki bütün atların toplanması emredilmişti.[16] Devlet memurlarının bile âzami olarak bir tek savaş atına sahip olabilmeleri kabul edilmiş ve fazla at besliyenler ise cezalandırılmıştı.[17] M.S. 936 senesinde Kitan'ların istilâsına karşı;[18] daha sonra 944,[19] 945,[20] ve 947[21] senelerinde, yine aynı sebeple, aynı tedbirler tekrarlanmıştı.

3. Atların alınması: Sha-t'o'lar, memleket içinde yeterli miktarda at toplayamayınca, zaman zaman Tibet'li olan barbar batı kavimlerine elçiler yollıyarak at satın almalarını istemişlerdi. Fakat oralardan alınan atların çoğu iyi değildi.[22] Sha-t'o'ların atlara ihtiyaçları olduklarını bilen Tang-hsiang (党項)[23] gibi kabileler ise, atlarını başkente getirip satıyorlardı. At ücretinden başka, at ticareti için gelen satıcıların, memlekette kaldıkları sürece, bütün masrafları devlet tarafından karşılanıyor, üstelik ayrılırlarken de hediyeler veriliyordu. Tabiidir ki,bu yabancı memleketlerden alınan atlar Sha-t'o'lara pek pahalıya maloluyordu. Bu yükü biraz hafifletmek için sınırlarda at pazarları kurulması emredilmiş ve böylelikle barbarların doğ-

rudan doğruya başkente gelmeleri önlenmiş oluyordu.

Görünüşte, Sha-t'o'lar daha fazla ata sahip olmak için daima uğrasmışlardı. Buna da bir bakımdan mecbur idiler. Zira düşmanlara, bilhassa kuvvetli Kitan'ların istilâsına karşı, atlı kuvvetlerini çoğaltıp yetiştirmek gerekiyordu. Fakat böyle fevkâlâde bir orduyu meydana getirebilmek onları çok uğraştırmış, aynı zamanda devlet bütçesini de sarsmıştı; diğer taraftan memlekette birçok aksaklıklar meydana gelmişti:

a) Sulh zamanlarında tarlalarda çalışan ineklerin otlaklarının bir kısmı atlara ayrılmıştı. Bu durum ziraati aksatmıştı.

b) Savaş zamanlarında, orduya at yetiştirebilmek için halkın elinde bulunan atları toplamışlardı. Bütün atlar orduya katılınca da ulaştırma işleri güçleşmişti.

c)Resmî raporlara göre,bir atlı askere sarfedilen para miktarı, beş piyade erinin masrafına karşılıktı.[25] Günde bir at için topyekûn 45.000 para sarfediliyor ve süvari ordusunun masrafları devlet bütçesinin % 70'ini teşkil ediyordu.[26] Bu da devlet hazinesine tesir ediyordu.

Bütün bu aksaklıkları bir yana bırakalım. Alınan bütün tedbirlere rağmen, Sha-t'o'lar bu at meselesini kökünden halledememişlerdi. Maddî zararların büyüklüğü Sha-t'o'ları korkutmuş ve eski süvari teşkilâtından vaz geçerek Çin sistemini kabul etmek zorunda kalmışlardı. Sha

Sülâle Çağı'nda Sha-t'o ordusuna hiçbir zaman "Sha-t'o Ordusu", "Çin Ordusu" veya "Ecnebi Ordusu" denmemiştir.

Askerî unsur bu şekilde karışık olunca, onları idare etmek de çok güç oluyordu. Muhtelif kavimlerden gelen askerler, ünvan veya ganimet elde etmek için savaşıyorlardı. Sha-t'o'lar, kendilerini kuvvetlendirmek veya düşmanlarıyla savaşabilmek için onlardan faydalanmak zorundaydılar. Sha-t'o'lar, orduları devletin değil; kumandası altında bulunan generallerin şahsına ait bir kuvvet olarak görüyorlardı.[39] Bu askerlere karşı iyi davrandıkları takdirde, askerlerin başka bir kumandana kaçmıyacaklarını, kendilerine daha faydalı olacaklarını inanıyorlardı. Bunun için kumandaları altındaki askerler sıkı bir disiplin altında tutmayıp, onları hareketlerinde serbest bırakıyorlardı. Böylelikle, askerler savaşlarda büyük yararlılıklar gösteriyorlar ve takdir edildikçe de musamaha görüyorlardı. Böylece kanuna itaat etmiyen bu askerler, mahalli memurlara hakaret ediyor, gündüzleri bile halktan zorla mallarını alıyor, içki içiyor ve kumar oynuyorlardı. Halkın askerlerden bu kadar kötülük görmesine rağmen, Sha-t'o'lar ve bilhassa Li-k'ê-yung, onlara mani olmak için hiçbir sert harekette bulunmuyordu.[40] Diyebiliriz ki, Beş Sülâle Çağı'nın ilk zamanlarında Sha-t'o'lar, menşei karışık olan askerlerini iyi idare edemedikleri için, Çin toplum emniyetini tehlike altında bırakıyordu.

Sha-t'o'lar Çin'de iktidara geçtikten sonra, bu hali biraz düzeltmek istemişlerdi. Fakat uzun zamandanberi kötü âdetlere alışmış olan askerleri, birdenbire kanun ile idare etmeğe kalkışmak da kolay bir iş değildi. Bilhassa o zaman ki durum da buna müsait değildi. Çünkü Sha-t'o'lar, sülâlelerini kurabilmelerine rağmen, yine de her tarafları düşmanlarla çevriliydi. Bu yüzden Sha-t'o'lar, kendi askerlerini gücendirmemeye çalışmak zorunda kalıyorlardı. Bunun çaresi para dağıtmaktı. Sha-t'o'lar, ordularını kendilerine ait bir kuvvet olarak gördükleri gibi, devlet hazinesini de kendi şahsi malı mülkü olarak kabul ediyorlardı. Bu belki de bir nevi Türk zihniyetidir ve feodal zamanlardan bâki kalan bir düşünceden doğmuştur. Sha-t'o'lar bu zihniyeti en çok para dağıtmak suretiyle göstermişlerdi. Hemen hemen her Sha-t'o imparatoru para dağıtmak suretiyle askerlerini mükâfatlandırmış ve teşvik etmiştir.

M.S. 933 senesinde Sha-t'o imparatoru Li-ssŏ-yüan hastalandığı zaman, askerler arasında telâş başgöstermiş ve devlet hazinesinden üç defa askerlere para dağıtılmıştı. [41] Li-ssŏ-yüan'ın ölümünden sonra iki oğlu Li-ts'ung-hou ve Li-ts'ung-k'ê, tahtı ellerine geçirebilmek için, askerlerine para, altın, gümüş, ipek, ne varsa dağıtmış ve sonra da saraydaki oyuncak, mücevher, elbise ve mobilyaları vermek zorunda kalmışlardı. İlk Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü, son zamanlarında askerlerine zamanında para veremediği için de

t'o'lar son zamanlarda Çinliler gibi hem atlı hem de yaya askerlere önem vermişlerdi.

2) Sha-t'o ordularının milliyeti

Sha-t'o'ların asker sayısı hakkında kesin bir malûmatı mız olmamakla beraber, çok az oldukları şüphesizdir. M.S. 806 senesinde Sha-t'o lideri Chu-ye Chin-chung ve oğlu Chu-ye Chih-i, Tibetli olan T'u-fan'lardan Çin'e doğru kaçtık ları zaman, yanlarında götürdükleri Sha-t'o'ların sayısı ancak 30.000 kişi idi. Yolda savaş ede ede kaçan Sha-t'o'ların büyük bir kısmı, Chu-ye Chin-chung da dahil olmak üzere öldürülmüş, diğerleri ise dağılmıştı. Chu-ye Chih-i ile birlikte Çin'e varanlar ancak 2.000 asker ile yanlarındaki 700 at ve binlerce deve v.s. gibi hayvanlar idi.[27] Dağılmış olan Sha-t'o'lar daha sonra guruplar halinde parti parti gelmişler ; fakat bunların çoğunu çocuk veya yaşlı kimseler teşkil ediyordu. O zamanki Sha-t'o'ların sayısı 10.000 kişi idi ve herkes ata binmekte ve ok atmakta çok usta olduğu için, bunlara topyekûn olarak "Sha-t'o Ordusu" denilmişti.[28] Fan-hsi-ch'ao (范希朝) adında bir Çinli vali bu 10.000 Sha t'o'ludan en iyilerini seçerek 1.200 kişilik bir "Sha-t'o Ordusu" kurmuştu.[29] Herhalde bunlar, tarihte rastlanacak ye

gâne saf Sha-t'o ordusuydu; zira daha sonra Sha-t'o ordusuna Çinli veya başka kavimlerin askerleri de karıştığından bir daha böyle saf bir "Sha-t'o Ordusu"na rastlanmamıştı.

M.S. 876 senesinde Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung, Çin'in kuzey mıntakasında isyan hareketine başladığı zaman, kumandası altında sadece 10.000 kişilik bir ordu vardı ve bu ordunun büyük bir kısmını Çin askerleri teşkil ediyordu.[30] M.S. 882 senesinde Li-k'ê-yung, T'ang Sülâlesi'ne hizmet etmeğe kalktığı zaman, kumanda ettiği 35.000 kişilik atlı ordunun büyük bir kısmı da Çin ve Tatar askeri idi.[31] M.S. 908 senesinde Li-k'ê-yung'un ölümü ile oğlu Li-ts'un-hsü, isimleri bilinmiyen kuzey kavimlerine ait askerleri kendi kumandası altına almıştı.[32] M.S. 911 senesinde T'u-yü-hun ve diğer kuzey kavimlerinin ordularınınSha-t'o ordusuna katıldıklarını biliyoruz.[33] M.S. 918 senesinde Çinli ve T'u-yü-hun askerlerinden başka Kitan, Hsi (奚)[34] ve Shih-wei (室韋)[35] askerleri de Sha-t'o ordusunda bulunuyorlardı.[36] Sha-t'o'lar, milliyet konusunu bir yana bırakıp, Çin'i fethedebilmek veya idare edebilmek için bütün kavimlerin ordularını kabul etmişlerdi. Velhâsıl, Sha-t'o kuvvetlerinin büyük birkısmını Çinli,Tatar[37] Kitan, T'u-yü-hun,[38] Hsi ve Shih-wei'ler teşkil ediyordu. Bundan dolayıdır ki Sha-t'o devri boyunca Sha-t'o ordusundan bahsedildiğinde daima "Ordular" (Milliyeti belirtilmeksizin) veya "Ecnebi-Çin Orduları" (Milliyeti belirtilerek) şeklinde kaydedilmiştir. Yani Beş

can vermişti. Diğer Sha-t'o imparatorları ise para dağıt
mak suretiyle tahta geçmiş ve kendilerini bu şekilde müd
faa etmişlerdi. Sha-t'o'lar, menşei karışık olan askerle
ni idare etmekte birçok zorluklarla karşılaşmışlar ve o z
manki Çin'in iktisadi durumunu da ıyice bozmuşlardı.

3) Sha-t'o'ların Evlâtlık Ordusu

Çin'de evlât edinme âdeti mevcuttu. Evlât edinmeni
başlıca iki sebebi vardı. Birincisi, çocuksuz aileler, so
larını devam ettirebilmek için, bir erkek çocuğu evlât edi
nirlerdi. Bu, Çin toplumunda ekseriyetle halk arasında vu
kO bulan pek normal bir haldi. İkincisi ise, Çin imparato
ları, şeref versin diye, yarı müstakil devlet reislerini e
lât edinirler veya onlara soyadını vermekle yetinirlerdi.8
Çin tarihi boyunca zaman zaman kullanılan siyasi bi
tedbir idi. Tabiidir ki, başka sebep veya maksatlarla d
evlât edinenler de bulunuyordu. Halk ve devlet arasında b
olaylara da sık sık rastlanırdı. Fakat evlât edinerek, sır
bu evlâtlıklardan bir ordu teşkilâtı kurulduğu görünmemi
bir olaydı. Sha-t'o'lar ise, kendi ordularını kuvvetlen
dirmek için ordularına yalnız Çinli veya ecnebî askerle

ri kabul etmekle kalmamış, onlardan kuvvetli ve kabiliyetli olanları seçip, evlât edinerek "Evlâtlık Ordusu" adı altında bir ordu kurmuşlardı.

Sha-t'o'ların "Evlâtlık Ordusu"nu kurmalarında, belki de bir Türk zihniyetinin tesiri vardı. Sha-t'o'lar için devlet, bir nev'i aile müessesesi ve bir kabileden pek farklı birşey değildi: Nasıl ki kabile içinde birbirleriyle yakın veyahut uzak akraba olan birtakım serbest insanlarla, onların hükmü altındaki köleler varsa; devlette de hükümdar tabakası birbirleriyle akraba olan büyük bir aileden ibaret idi. Diğer halka ise köle gözü ile bakılıyordu.[43] Bu sebeplerden ötürü "Evlâtlık Ordusu"nun, Sha-t'o'lar tarafından, Çin âdetini ve Türk zihniyetini birleştirilmesi ile, bu iki unsurdan meşdana getirilmiş bir askerî sistem olması çok muhtemeldir.

"Evlâtlık Ordusu" Li-k'ê-yung tarafından tesis edilmişti.[44] Görünüşte, önce Li-k'ê-yung birçok kimseleri evlât olarak kabul etmiş, sonra, evlât olarak kabul edilen şahıslar da birçok kimseleri evlât edinmişler ve böylelikle gittikçe fazlalaşan bu evlâtlardan bir "Evlâtlık Ordusu" meydana gelmişti. Yalnız, Sha-t'o lideri tarafından evlât edinen şahıs, başkasını evlât olarak kabul etmeden önce, Shat'o lideri'nin müsaadesini alması gerekiyordu.[45] "Evlâtlık Ordusu"nda âmir olanlara Yi-êr-cnün-shih (義兒軍使), yani "Evlâtlık Ordusunun Komutanı" deniliyordu. Bu kurulu-

şun teşkilâtı hakkında daha fazla ve derin bir malûmatımı
yoktur.

Li-k'ê-yung tarafından evlât olarak kabul edilen şahı
lar şunlardır:[46]

1. Li-ssŭ-chao (李嗣昭): Çinli ve asıl soyadı Han
(韓) idi.[47]

2. Li-ssŭ-pên (李嗣本): Çinli ve asıl soyadı Chan
(張) idi.

3. Li-ssŭ-ên (李嗣恩): T'u-yü-hun'lu ve asıl soy
dı Luo (駱) idi.

4. Li-ssŭ-yüan (李嗣源): Barbar ve asıl ismi Miao
chi-lieh (邈佶烈) idi.

5. Li-ts'un-hsin (李存信): Uygur ve asıl soyad
Chang (張) idi.

6. Li-ts'un-hsiao(李存孝): Çinli ve asıl soyadı An
(安) idi.

7. Li-ts'un-chin (李存進): Çinli ve asıl soyadı Sun
(孫) idi.

8. Li-ts'un-chang(李存璋): Çinli idi.[48]

9. Li-ts'un hsien(李存賢): Çinli ve asıl soyadı is
Wang (王) idi.

10. Li-ts'un-shên (李存審): Çinli ve asıl soyadı Fu
(符) idi.

Li-k'ê-yung tarafından evlât edinilen Li-ssŭ-yüan'ın
evlâtlıkları da şunlardır:

1. Li-ts'ung-k'ê (李從珂): Çinli ve asıl soyadı Wang (王) idi.[49]

2. Li-ts'ung-wên (李從溫): Çinli idi.[50]

Bir kaideye bağlı olmamakla beraber, ekseriyetle Çinlilerin soyadları bir kelime, adları ise iki kelimeden müteşekkildir. İki kelimeli soyadı veya tek kelimeli ad kullananlar varsa da çok azdır. Çin âdetine göre, isim söylendiği veya yazıldığı zaman, soyadı ismin önüne konurdu. Aynı aileye mensup çocuk isimlerinin ilk kelimesi ise aynıdır. Meselâ: Li-k'ê-yung'un soyadı Li (李) ve ismi K'ê-yung (克用)'dur. Oğulları, Li-ts'un-pa (李存霸)
Li-ts'un-hsü(李存勗)
Li-ts'un-li (李存礼) ve
Li-ts'un-wo (李存渥) v.s. isimlerinin ilk kelimesi "ts'un" (存) idi. İkinci Sha-t'o imparatoru Li-ssŭ-yüan'ın oğullarının isimlerine bakacak olursak yine aynı şeyi görürüz:

Li-ts'ung-ching (李從璟)
Li-ts'ung-jung (李從榮)
Li-ts'ung-hou (李從厚) ve
Li-ts'ung-i (李從益) v.s.

isimlerinin ilk kelimesi "ts'ung" (從) idi. Bütün Sha-t'o imparatorları daima Çin âdetine göre oğullarını isimlendirmişlerdi. Bu âdet yalnız Sha-t'o imparator ailelerinde değil, "Evlâtlık Ordusu"nda da görülmüştü. Evlât olarak kabul

edilen şahıslara daima "Li" (李) soyadı verilmişti. Onlar dan bazılarına, onları daha yakın ve daha samimi göstermek için, prenslerin isimlerinin ilk kelimesi "ts'un" (Li-k'ê - yung tarafından evlât olarak kabul edilenlere); veyahut "ts'ung" (Li-ssŏ-yüan tarafından evlât olarak kabul edilenlere) kelimeleri takılmış, diğerlerine ise, başka bir kelime olan "ssŏ" (嗣) kelimesi takılmıştı. Bütün bu haller bize, Beş Sülâle Çağı'ndaki Sha-t'o'ların epey Çinlileştirilmiş olduklarını gösteriyordu.

İlk Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü, babası Li-k'ê-yung tarafından teşkilâtlandırılmış olan "Evlâtlık Ordusu" sistemini devam ettirmek için çok çalışmıştı. O da babası gibi birçok şahıslara, general olsun, vali olsun, hatta kaymakam olsun, "Li" soyadını vermiş ve oğullarının isimlerinin ilk kelimesi olan "chi" (繼), veya diğer bir kelime olan "shao" (紹) kelimelerini kullanarak adlandırmıştı. Li-ts'un-hsü tarafından soyadı ve isim verilen şahıslardan bir kısmı şunlardır:

Memuriyet	Verilen ad	Asıl ad
Ho-chung[51] Chieh-tu-shih (河中節度使)	Li-chi-lin (李繼麟)	Chu-yu-ch'ien[52] (朱友謙)
Chêng-chou[53] Fang-yü-shih[54] (鄭州防禦使)	Li-chi-shên (李繼琛)	K'ang-yen-hsiao[55] (康延孝)
Hua-chou[56] Liu-hou[57] (滑州留後)	Li-shao-ch'in (李紹欽)	Tuan-ning[58] (段凝)
Sung-chou[59] Chieh-tu-shih (宋州節度使)	Li-shao-an (李紹安)	Yüan-hsiang-hsien[60] (袁象先)

Hsü-chou[61] Chieh-tu-shih (許州節度使) Li-shao-ch'ung (李紹冲) Wen-t'ao[62] (溫韜)

Po-chou[63] Ts'i-shih (博州刺史) Li-shao-wen (李紹文) Chang-ch'u[64] (張楚)

Hsin-chou[65] Ts'i-shih (忻州刺史) Li-shao-jung (李紹榮) Yüan-hsing-ch'in (元行欽)[66]

Ming-chou[67] T'uan-lien-shih[68] (洺州團練使) Li-shao-ch'iung (李紹瓊) CHang-ts'ung-chien (裴從簡)[69]

Yalnız Çinlilere değil, aşağıda yazılı yabancılara da soyadı ve isim verilmişti: Hsi'lerin liderine Li-shao-wei (李紹威),[70] T'u-yü-hun'ların liderine Li-shao-lu (李紹魯)[70] ve Li-k'ê-chio (李可久),[71] Kitan lideri An-pa-chien'in oğlu T'o-yün (托允)'e önce Tung-tan (東丹) soyadını ve Mu-hua (慕華) ismi verilmiş,[72] sonradan Li-tsan-hua (李贊華) olarak değiştirilmişti.[73] Ayrıca, savaşta Sha-t'o'lar tarafından esir edilmiş olan Kitan generallerine de soyadı ve isim verilmişti. Fakat kaideye aykırı olarak aynı soyadı ve ismin ilk kelimesinde aynı kelime kullanılmamış, onların mazilerini hatırlatacak şekilde kelimeler kullanılarak isimlendirilmişlerdi. Meselâ:

T'ê-li-kun (特里衮)'a Ti-huai-huei (狄懷惠),
Chê-êr-kê (哲爾格)'ya Lei-chih-ên (列知恩),
Hsi-li-cha-la (錫里札拉)'ya Yüan-chih-kan (原知感),
Ying-kê (英 格)'ya Fu-huai-tsao (服懷造),

isimleri verilmişti.[74]

Daha evvel de bahsettiğimiz gibi, Çin imparatorları, onları şereflendirmek için bazı yabancı kabile reisle-

rine kendi soyadlarını veriyorlardı. Şimdi, Sha-t'o'lar da bu geleneğe uyarak isim veriyorlardı. Bu da gösteriyorki , Çin tesiri altında kalan Sha-t'o'lar daha da Çinlileşmiş oluyorlardı.

Yalnız Li-ts'un-hsü, onlardan hiçbirini evlât edinmemiş, sırf isim vermekle yetinmişti.Zira, Çinlilerin fikrine göre, başkası tarafından evlâtlık edinilmek pek şerefli bir iş sayılmıyordu. Bir başkasının soyadını kullanmak da ayıptı ve başkaları tarafından hâkir görülüyordu. Karışıklık zamanlarında ise menfaat icabı evlâtlık olmağı istiyorlardı.Fakat sulh devirlerinde bunu tercih etmezlerdi. Bu durum, Li-ts'un-hsü'nün ölümünden sonra daha da bâriz bir şekilde görülmüştü. Yeni soyadı ve isim verilen şahıslar arka arkaya yeni imparatora rapor sunarak tekrar kendi asıl soyadı ve isimlerini kullanmak arzusunda olduklarını bildirmişler ve istekleri de kabul edilmişti.[75] Soyadı ve isimlerini asıl soyadı ve isimlerine değiştiren şahıslardan bir kısmı şunlardır:

Memuriyet	Verilen ad	Asıl ad
Hsü-chou[76] Chieh-tu-shih (徐州節度使)	Li-shao-chên (李紹真)	Huo-yen-wei (霍彥威)
Pei-chou[77] Ts'i-shih (貝州刺史)	Li-shao-ying (李紹英)	Fang-chih-wên[78] (房知溫)
Ch'i-chou[79] Fang-yü-shih (齊州防禦使)	Li-shao-hsü (李紹虛)	Wang-an-ch'io[80] (王安球)
Ho-yang[81] Chieh-tu-shih (河陽節度使)	Li-shao-ch'i (李紹奇)	Hsia-lu-ch'i[82] (夏魯奇)

Ming-chou Ts'i-shih (洺州刺史)	Li-shao-nêng (李紹能)	Mi-chün-li[83] (米君立)
Yu-chou Chieh-tu-shih (幽州節度使)	Li-shao-pin (李紹斌)	Chao-tê-chün[84] (趙德鈞)
Hsiang-chou[85] Chieh-tu-shih (襄州節度使)	Li-shao-hung (李紹珙)	Liu-hsün[86] (劉訓)

Ayrıca, Li-k'ê-yung tarafından soyadı ve isim verilerek evlât olarak kabul edilmiş olan şahısların oğulları da, soyadlarını asıl soyadlarına değiştirmek istemiş ve kabul edilmişlerdi. Meselâ: Li-ts'un-chin'in oğlu Li-han-shao (李漢韶) asıl soyadı "Sun" (孫)'a,[87] Li-ts'un-shên'in oğlu Li-yen-ch'ao (李彥超) asıl soyadı "Fu" (符)'ya[88] ve Li-ts'un-hsin'in oğlu Li-chi-luan (李繼鑾) asıl soyadı "Chang" (張)'a ve asıl adı Ts'ung-hsün (從訓)'e[89] değiştirilmişti.

Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung, Çin âdetini ve Türk zihniyetini birleştirip, birçok şahıslara soyadı ve isim verip, onları evlât edinerek kurduğu "Evlâtlık Ordusu" sistemini, oğlu Li-ts'un-hsü, Çin toplumunun tesiri altında bulunduğundan, bir daha evlât edinmeden, sadece soyadı ve isim vererek bu sistemi uzatmak istemişti. Fakat onun ölümünden sonra bu usul da muvaffak olamamıştı. Çünkü o zamanki Sha-t'olar, Çin'de uzun müddet kaldıklarından epey Çinlileşmiş ve Çin toplumunun âdetini kabullenmek zorunda kalmışlardı. Bu yüzden bütün soyadı ve isim verilen şahıslar asıl soyadı ve isimlerini değiştirmek isteyince bu sistem,

kökünden sılinmiş oluyordu.

"Evlâtlık Ordusu" hem Çinliler hem de Sha-t'o'lar üzerine bir hayli tesir etmişti. Sha-t'o'ların Çin âdetini kullanarak bu orduyu kurduklarını fakat Çinli'leştirildikleri için de bu ordunun tarihten silindiğini yukarıda geniş bir şekilde izah etmeğe çalıştık. Şimdi ise, siyasî ve askerî yönden inceliyelim.

1. Siyasî yönden: Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung, kendilerini kuvvetlendirip Çin'i fethetmek için ya küçük yaşta olan çocukları ya da büyük yararlılıklar gösteren şahısları evlât edinmek suretiyle bir "Evlâtlık Ordusu" kurmuştu. Sha-t'o'lar, evlâtlıklarını kullanarak Çin'de iktidarı ele geçirmeğe muvaffak olmuşlardı. Aynı zamanda evlâtlıkları da şerefli ünvanlar kazanmış veya yüksek rütbelere erişmişlerdi. "Su, gemiyi yürütebilir de ve batırabilir de" sözünün doğruluğu burada da ispatlanmış oluyordu. Zira evlâtlıklar Sha-t'o'ları desteklediği müddetçe Sha-t'o'lar kuvvetlenmiş, aksi halde de zayıflamalarına sebep olmuşlardı. Evlâtlıklar Sha-t'o'ların tahta çıkmalarında da çok büyük bir rol oynamışlardı.

Li-k'ê-yung'un ölümünden sonra, oğlu Li-ts'un-hsü kısa bir müddet için liderliğe geçmekten çekinmiş ve geçerken de babası tarafından evlât edinilmiş, kendisinden yaşça büyük olan şahısların plânladıkları iç isyan tehlikesine maruz bırakılmıştı.[90] İsyan tehlikesinden kurtulan Li-ts'un-hsü, ku

zey Çin'i fethederek Sonraki T'ang Sülâlesini kurmuş ve ilk Sha-t'o İmparatorluğu meydana gelmişti. Fakat onun ölümünden sonra tahta geçen kendi öz oğlu değil,babası tarafından evlât olarak kabûl edilen Li-ssŌ-yüan idi.Li-ssŌ-yüan tahta geçtikten sonra Li-ts'un-hsü'nün bütün oğullarını öldürmüştü. Li-k'ê-yung'un torunları, değil yalnız taht haklarını müdafaa etmek, soylarını bile devam ettirememişlerdi. Li-k'ê-yung, vaktiyle "Evlâtlık Ordusu"nu kurduğunda muhakkak ki böyle bir neticenin doğacağını düşünmemişti.

Bu feci olay, Li-ssŌ-yüan öldükten sonra bir daha tekrarlanmıştı. Li-ssŌ-yüan'ın ölümünden sonra oğlu Li-ts'ung-hou yerine geçmişti. Fakat aynı senede Li-ssŌ-yüan'ın evlâtlığı Li-ts'ung-k'ê isyan edip Li-ts'ung-hou'yu öldürerek tahta geçti. Sonraki T'ang Sülâlesi'nde topu topu dört imparator vardı. "Evlâtlık Ordusu"nun tesiriyle üçü ayrı ayrı soylara mensup kimseler tarafından ele geçirilmişti.Bu da gösteriyorki, "Evlâtlık Ordusu", Sha-t'o'ların siyasî durumunu karıştırmış ve onun tesiriyle bu olaylar vuk'u bulmuştu. Daha sonraları "Evlâtlık Ordusu" yavaş yavaş kalkınca bu gibi olaylara·da son verilmişti.

2. Askerî yönden: "Evlâtlık Ordusu", Sha-t'o'ların en kuvvetli ve en itimat edilen ordusuydu. Li-k'ê-yung tarafından evlât olarak kabul edilen on kişi bu orduya kumanda ediyorlardı. Bu on kişiden yedisi Çinli idi. Bunun için, Sha-t'o'ların askerî kuvveti gittikçe Çinlilerin eline geçi

iyordu. En sonunda devlet idaresi de Çinlilerin eline tamamı ile geçmiş oluyordu. Li-k'ê-yung'un oğlu Li-ts'un-hsü öldükten sonra tahta geçen Li-ssŏ-yüan, ne Çinli ne de Sha-t'o idi.[91] Li-ssŏ-yüan'ın oğlu öldükten sonra tahta geçen Li-ssŏ-yüan'ın evlâtlığı Li-ts'ung-k'ê ise bir Çinli idi.[92] Daha sonra Li-ts'ung-k'ê'nın tahtının tekrar Sha-t'o'ların eline geçmesine rağmen, Sha-t'o'ların askerî kuvveti yine de Çinlilerin elinde bulunuyordu. Bu sebeple Sha-t'o'ların saltanatı topu topu yirmisekiz sene sürebilmiş ve M.S. 951 senesinde tekrar Çinlilere geçmişti.

4) Çin'in tesiri altında kalan Sha-t'o'ların askerî sistemi

T'ang Sülâlesi'nin son zamanlarında devletin bütün askerleri, merkezde bulunan Chin-ping (禁兵) denilen Muhafız Ordusu ile diğer bölgelerde bulunan, Chên-ping (鎮兵) denilen Bölge Ordusu olmak üzere iki kısma ayrılmakta idi. Başkenti müdafaa eden Muhafız Ordusu, mühim bir olay olmadıkça başkentten ayrılmazdı. Ayrı ayrı askerî valilerin emri altında bulunan Bölge Ordusu ise, dışarıdan gelen düşmanlara karşı veya kendi sahalarındaki toplumun emniyetini sağlamak vazifesini görüyordu. T'ang Sülâlesi'nin son zamanlarında Çin'e yerleşmiş olan Sha-t'o'lar, T'ang Sülâlesi'nin em-

ri altında birçok savaşlar yaptıklarından, onların askerî sistemini öğrenmiş ve kabul etmişlerdi.

Daha evvelki yazımızda da izah ettiğimiz gibi, Sha-t'o lar askerlerini iyi idare edememişlerdi. Askerî valiler, e mirleri altında bulunan Bölge Ordusu'nu bir şahsî kuvvet olarak görüyorlar ve askerî işlerin yanısıra, siyasî ve iktisat işlerini de ellerinde tutuyorlardı. Bu valilerden bazıları, ondan fazla Chou'yu, bazıları ise üç, dört tanesini idare ediyorlardı. Askerî vali öldüğü takdirde Bölge Ordusu, imparatorun muvafakatini almadan, ölen askerî valinin oğlunu, yahut ta istedikleri bir generali yerlerine geçiriyor ve imparatora bu gerçeği kabul ettiriyorlardı. Ekseriyetle, Sha-t'o imparatorları da Bölge Ordusu'nun hareketlerini görmemezlikten geliyorlardı. Bundan dolayıdır ki, askerî valiler, zayıf oldukları zaman müsamaha gören Bölge Ordusu tarafından değiştiriliyorlardı. Aksi halde bunlar kendi Bölge Ordu'larını kullanarak başka Bölge Ordularını eziyor veya onlarla birleşerek imparatora karşı harekete geçiyorlardı. Sha-t'o devri boyunca merkez hükümeti, Bölge Ordularını iyi kontrol edemediği için kuvvetli bir imparatorluk kuramamıştı.

Merkezde bulunan Muhafız Ordusu'na gelince,siyasal bir tümörden başka birşey değildi. Sha-t'o'ların Muhafız Ordusu, aslında Sonraki Liang imparatoru Chu-wên tarafından tesis edilmişti. O zaman henüz daha bir askerî vali olan Chu

wên, yanında bulunan Bölge Ordusu'nu başkente götürmüş, zamanın T'ang imparatorunu devirerek tahta geçmiş ve ordusunu Muhafız Ordusu yapmıştı. Daha sonra Sha-t'o'lar tarafından tamamlanan ve kuvvetlendirilen Muhafız Ordusu, sayı ve kuvvet bakımından Bölge Ordusu'ndan çok az ve zayıf olduğu için, devlete yararlı olamıyordu. Askerî disiplin kötü olduğu için siyasal problemlere karışıyorlardı. Sha-t'o imparatorları Muhafız Ordusu'nun generallerine, generaller ise askerlerine dayanıyorlardı. Böylece, Muhafız Ordusu tarafından desteklenen imparator rahatça saltanatını devam ettiriyor, aksi halde tahttan indiriliyor ve yalnız bir adam olarak kalıyordu. Sha-t'o imparatorlarının çoğu bu şekilde tahta çıkıp iniyorlardı. Bu sebeple Sha-t'o devri boyunca siyasal durum hiç sükûnet bulmamıştı.

T'ang Sülâlesi, son zamanlarında askerî sisteminin kötü olması sebebiyle yıkılmıştı. Bu kötü askerî sistemin tesiri altında kalan Sha-t'o'ların merkez hükümeti, Bölge Orduları'nın Muhafız Ordusu'ndan çok daha kuvvetli olması sebebiyle, askerî valilerini idare edememiş ve bilâkis valilerin merkez hükümeti kontrol etmelerine yol açmıştı. Ayrıca Muhafız Ordusu'nun askerî disiplininin kötü olması, merkez hükümetinin hiçbir zaman sağlam olamamasına sebep olmuştu. Bu kötü durumu devam ettirmek istemiyen Muhafız Ordusu'ndan gelen Sung Sülâlesi'nin ilk imparatoru Chao-k'uang-yin, Bölge Orduları'nın gelip kendisini tahttan indireceğin

den endişe ettiği için valileri merkezde toplamış, Bölge Orduları'nı da tamamen değiştirip, yeniden yetiştirmiş ve Muhafız Ordusu ile birleştirmişti. Böylece memleketin bütün ordu kuvveti Muhafız Ordusu altında toplanmış oluyordu. Kurulan bu kuvvetli Muhafız Ordusu'nun yarısını merkezde toplamış ve diğer yarısını da memleketin ayrı ayrı bölgelerine dağıtmıştı. Böylelikle, Bölge Ordusu kökünden kaldırılmış ve merkez hükümet sağlamlaşmış oluyordu. Valiler de isyan edemez hale gelmişlerdi. Fakat yeni tâyin edilen sivil valiler, bilhassa sınır mıntıkasında bulunanlar, kuvvetli ve yeterli orduya sahip olamadıkları için, dışarıdan gelen Liao (遼),[93] Hsi-hsia (西夏)[94] ve Chin (金)[95] v.s. gibi düşmanlara karşı mütemadiyen yenilgiye uğramışlardı. Kendilerini ve bölgelerini koruyamıyan bu askerler, gittikçe çekilmiş ve en nihayet Sung Sülâlesi'nin güneye çekilmesine , ve daha sonra Moğollar tarafından onlara son verilmesine yol açmışlardı. Sha-t'o'lar Çin'de bulundukları sıralarda, zaten kötüleşmiş olan T'ang Sülâlesi'nin askerî sistemini kabul etmişlerdi. Bu sistemi uygun tedbirlerle biraz düzeltdikleri takdirde, T'ang Sülâlesi'nin son zamanlarındaki kötü duruma düşecekler miydi? Bu kötü durum şiddetle devam etmediği takdirde, Sung imparatorları belki aşırı düzeltme cihetine gitmiyeceklerdi.

Çin'in tesiri altında kalan Sha-t'o'ların askerî sistemi hemen hemen T'ang Sülâlesi'ninki ile aynı olduğu için,

onların müesseselerini tafsilâtlı olarak anlatmadık. Sadece etkilerini anlatmağa çalıştık. Şimdi, bunlar arasında, Sha-t'o'lar tarafından geliştirilmeğe çalışılan ve Sung Sülâlesi'nin askerî sistemine tesir eden diğer bir gerçekten bahsedeceğiz. Bu da, "Muhafız-Akraba Ordusu atlı ve yaya orduları başkomutanlığı"na önem verilmesidir.

T'ang Sülâlesi'nin son zamanlarında askerî valilerin emri altında bulunan Bölge Ordusu'nun sayısı çoktu. O zaman her Chün (軍) denilen orduda, Chih-huei-shih (指揮使) denilen bir kumandanlık tesis edilmişti. Birkaç orduda da Ma-pu-chün-tu-chih-huei-shih (馬步軍都指揮使) denilen " Atlı ve yaya orduların başkumandanlığı " tesis edilmişti. Sonraki Liang imparatoru Chu-wên, kendisini imparator ilân etmeden evvel bir askerî vali idi. Onun için, tahta oturduğu zaman eskiden idare ettiği askerlerini de başkente götürmüş ve Bölge Ordusu'nun sistemine göre, Tsai-ching-ma-pu-chün-tu-chih-huei-shih (在京馬步軍都指揮使) denilen "Başkentteki atlı ve yaya orduların başkumandanlığı"nı tesis etmişti. Sha-t'o'lar Sonraki Liang Sülâlesi'ni yok ettikten sonra , kısa bir zaman için bu sistemi takip ettiler ve sonra bunu Shih-wei-ch'in-chün Ma-pu-chün-tu-chih-huei-shih (侍衛親軍馬步軍都指揮使) denilen "Muhafız-Akraba ordusu atlı ve yaya ordularının başkumandanlığı" şeklinde değiştirmişlerdi. Muhafız-akraba Ordusu, isminden de anlaşılacağı gibi, Sha-t'o imparatorunun bizzat idare ettiği bir şahsî ordu idi.

Bu orduyu imparator bizzat idare ettiği için, "Muhafız-Akraba Ordusu atlı ve yaya ordularının başkumandanlığı", sadece bir nev'i yüksek askerî kumandanlık sayılıyordu. Fakat Sha-t'o'lar, daha sonra bu Muhafız-Akraba Ordusu'nu idare etmek için Shih-wei-ssŏ (侍衛司) denilen bir "Muhafız Ordusu Bakanlığı"nı tesis etmişlerdi. Böylece "Muhafız-Akraba Ordusu atlı ve yaya ordularının başkumandanlığı" da otomatikman bu bakanlığın bir âmiri olmuş oluyordu. Bu suretle, onun kudreti de gittikçe çoğalmış oluyordu. Tabii o zamanki askerî valiler, yine de çok askere sahip oldukları için, "Muhafız Ordusu Bakanlığı" sadece başkentte bulunan askerleri idare edebiliyordu. Yani "Muhafız-Akraba Ordusu atlı ve ya ya ordularının başkumandanlığı" yalnız başkentteki Muhafız Ordularının başkumandanlığı idi. Fakat Sung Sülâlesi'nin kurulmasiyle bu durum tamamen değiştirilmişti. Sung Sülâlesi'nin bütün askerleri, Muhafız Ordusu teşkilâtıyla birleştirilmişti. Bütün kuvvetler aynı isim altında toplanınca da, "Muhafız Ordusu Bakanlığı" bütün kuvvetlerin âmiri olmuştu. O zaman tabii olarak devletin bütün kuvvetleri "Muhafız Ordusu Bakanlığı"nın idaresinin altına girmiş oluyordu. Bunun için "Muhafız-Akraba Ordusu atlı ve yaya ordularının başkumandanlığı" memuriyetinin kudreti de fazlasiyle artmıştı.

"Muhafız-akraba Ordusu" ikinci Sha-t'o imparatoru Lí-ssŏ-yüan tarafından kurulmuştu. Onun zamanında Sha-t'o'la-

rın "Evlâtlık Ordusu" çökmüştü. Bu yüzden bu "Muhafız-Akra ba Ordusu"nun, "Evlâtlık Ordusu"nun kalıntılarından meydana gelmiş olabileceği düşünülebilir. Yalnız bu konu hakkında kesin bir delilimiz yoktur. Onun ismi Sung Sülâlesi'ne kadar devam etmiş ve bu sülâlede de çok önemli bir rol oynamıştı.

5) Sha-t'o'ların askerî düzenine ait diğer notlar

Beş Sülâle Çağı'nda, Sha-t'o'ların başlıca askerî sistem adlarının hepsini Çinlilerden almalarına rağmen, Sha-t'o'ların savaşçılara önem vermeleri, Çinlilere de bir hayli tesir etmişti. Sulh devrinde aslında resim yapmağa, şiir yazmağa ve eserler meydana getirmeğe çalışan Çinliler, savaşçılara önem veren Sha-t'o'ların idaresi altındaki karmakarışık durumda kendilerini göstermek veya korumak için askerî işlere fazla önem vermek zorunda kalmışlardı. Bunun en güzel örneğini bize Sha-t'o imparatoru Liu-chih-yüan ver mişti. Bu zat tahtta kaldığı müddetçe, "Memleket işlerini e debiyatla uğraşan hanedanlara hiç sormayın!"[96] diye söyleyip durdu. İşte merkez hükümetin yönetimi böyle olunca Çinliler de askerî bilgileri öğrenmeyi bir şeref sebebi, edebî eserler üzerinde çalışmayı ise ayıp bir şey gibi

zannediyorlardı.[97] Yani Sha-t'o'lar, âdeta hem edebiyata hem de askerî işlere önem veren Çinlileri, "askerî işlere aşırı derecede önem verme" durumuna soktular.

Eski Çin'deki askerî işlerden bahsedilince aklımıza gelen bir şey vardır. Bu da, dümdüz ovalar ve geniş yaylalarda yaşıyan kuzey-batılı Çinlilerin kara savaşında usta oldukları ve göller, nehirler, ırmaklar ve deniz kıyılarında yaşıyan güney-doğulu Çinlilerin ise deniz savaşında usta oldukları idi. Kuzey-batılı Çinlilerin kara savaşında usta olmalarına rağmen, kuzey Çin'de bulunan yabancı kabilelere nispeten atlı savaşında zayıf idiler. Beş Sülâle Çağında, kara savaşlarında, bilhassa atlı savaşlarda maharetlerini göstermiş olan Sha-t'o'lar, Çin'e girdikten sonra kuzey-batılı Çinlilere atlı savaş yapmasını iyice öğretmişlerdi. Ayrıca, birçok Sha-t'o'lar ve kuzey-batılı Çinliler, çeşitli sebeplerle güney-doğu Çin'e gidip oralılara da kara savaşını öğrettiler.[98]

Yukarıda zikredilenler de, Sha-t'o'ların Çin'e olan tesirlerinden en önemlileri arasında yer alır. Bundan başka Sha-t'o'ların zafer bayrağı dikmeleri, Türk çadırı kullanmaları gibi âdetleri de az çok Çinlilere tesir etmişti. Malzememizin az olmasına rağmen, şimdi bunları teker teker inceliyelim.

a. Zafer Bayrağı

Sha-t'o'lar, zafer kazandığı zaman Çincede Lu-pu(露布) denilen bir "zafer bayrağı" dikerlerdi. Bu "zafer bayrağı", üzerinde hem zafer müjdesini veren, hem de esirlerin bütün suçlarını bildiren bir kumaş parçasıdır. Bu bayrak, esirlerle birlikte başkente götürülüp imparatora sunulduktan sonra, bayrağın üzerinde yazılı yazılar, halka okunur ve her ikisi de teşhir edilirdi. Bu, aslında Toba'ların bir âdeti idi.[99] Çinliler de bir dereceye kadar bu âdeti benimsemişlerdi; fakat bunu hiçbir zaman umumî bir âdet haline getirmemişlerdi.[100] Sha-t'o devrinde ise, bu âdetin çok yayıldığını görüyoruz.[101]

b. Türk Çadırı

Şha-t'o'ların ordusunda Ch'iung-lu (穹廬) denilen Türk çadırı bulunmakta idi. Fakat bu husus hakkında bulduğumuz malzeme ancak iki parçadan ibarettir:

M.S. 942 senesinin eylûl ayında Sha-t'o imparatoru Shih ching-t'ang ve Kitanlar, Chin-yang şehrini kuşattıkları zaman, yüz Li (里)'den[102] fazla uzunlukta ve elli Li genişlikteki arazi , Ch'iung-lu ile doldurulmuştu. Onlar, kıldan yapılmış iplerin üzerine çanlar bağlıyorlardı. Askerler köpek de besliyorlardı. Geceleyin şehirden kuşatma hat

tını aşarak kaçanlar olursa, köpekler havlarlar ve çanlar da ses çıkarırlarmış. Onun için şehirde bulunan 50.000 asker ve 10.000 adet attan hiçbiri kaçamazmış. Askerlerin her yerin tepeler şeklindeki Ch'iung-lu'larla doldurulduğunu görünce, cesaretleri kırılıyormuş.[103]

M.S. 942 senesinin aralık ayında Sha-t'o generali Liu-chih-yüan, imperatora yüz tane Ch'iung-lu denilen Türk çadırı sunmuştu.[104]

c. Siyah Zırh

Profesör Fu-lê-ch'êng'e göre, Li-k'ê-yung'un askerleri hep siyah elbise giyerdi. Çok cesur ve savaş etmekte çok usta idiler. Huang-ts'ao'nun maiyeti onlara,"Karga Ordusu" derdi.[105] Aslında Sha-t'o askerlerinin siyah elbise giyip giymedikleri hakkında tarih kaynaklarında hiçbir kayıt yoktur. Yalnızca Li-k'ê-yung'a "Li karga yavrusu"[106] ve onun askerlerine de "Karga Ordusu" denildiği, tarih kitaplarında bulunmaktadır.[107] Bazı sebeplerden dolayı lâkablar vermek, Çin'de çok yayılmış bir âdettir. Li-k'ê-yung, 15 yaşında iken savaşta çok cesur olduğundan, ona "Uçan kaplan yavrusu" lâkabı verilmişti.[108] 29 yaşında ise,gözlerinden birisi biraz küçük olduğundan, ona "Tek gözlü ejderha" lâkabı veril-

mişti.[109] Li-k'ê-yung, gençliğindenberi çok cesur olması sebebiyle, askerleri arasında da "Li karga yavrusu" denmişti. Li, onun soyadı idi. Başka manası yoktur. Fakat cesaret ile, karga arasında ne gibi bir münasebet olabilir? Li-k'ê-yung'un kendisi veya onun askerleri, siyah elbise veya siyah bir zırh mı giyiniyorlardı? Bu konuda elimizde hiç delilimiz yoktur. Ancak, T'ang Sülâlesi'nin son zamanlarında Çinlilerin siyah elbise giymekten hoşlandığını biliyoruz. Onun için biz de Profesör Fu-lê-ch'êng gibi, Sha-t'o askerlerinin siyah elbise veya siyah zırh giydiklerini söylerse, pek mantıktan uzaklaşmış sayılmayız.

Notlar

[1] HTS, 218, s. 2a.

[2] HWTS, 4, s. 10b.

[3] M.S. 933 senesinin şubat ayında Sha-t'o imparatoru Li Sso-yüan, Çinli olan Fan-yen-kuang'a, devletinin ne kadar ata sahip olduğunu sorduğunda, Fan-yen-kuang 35.000 adet olduğunu bildirmişti. İmparator iç çekerek: "T'ai-tsu (太祖 :Li-k'ê-yung) T'ai-yüan'deyken sadece 7.000 atlı askere sahip idi. Merhum imparator Li-ts'un-hsü'nün de topu topu 10.000 kadar atı vardı. Şimdi bu kadar ata sahip olmama rağmen, bütün Çin'i idare edemiyorum. Bu hep, askerleri iyi yetiştiremediğimden ileri geliyor. Ben artık yaşlandım, at

meselesini nasıl halledebilirim?" diye üzülmüştü. Bk. CWTS, 44, s. 1a.

[4]CWTS, 30, s. 11a.

[5]CWTS, 91, s. 5b.

[6]Hsiang-chou (相州): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki An-yang-hsien (安陽縣)'dir.

[7]CWTS, 38, s. 4b.

[8]CWTS, 115, s. 8a.

[9]M.S. 918 senesinde Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü, Wei-chou (魏州)'da yüzbinlerce askeri ve onbinlerce atı taftiş etmişti. Bk. HWTS, 5, s. 3b.

[10]M.S. 926 senesinde Sha-t'o imparatoru Li-ssŏ-yüan, Chü-lu (鉅鹿)'da devlet tarafından tesis edilen at çiftliklerinden 2.000 tane at alarak, orduyu kuvvetlendirme gayesiyle birliklere teslim edilmesini sağlamıştı. Bk. HWTS, 6, s. 3b. Chü-lu, bugünkü Ho-pei eyâletindeki P'ing-hsiang hsien (平鄉縣) şehridir. Bk. TH, s. 2960.

[11]M.S. 930 senesinde Sha-t'o imparatoru Li-ssŏ-yüan, Wan (宛) şehrinde atlar arasında resmî geçit tertipleyip teftiş etmişti. Bk. HWTS, 6, s. 7a. Wan, bugünkü Ho-nan eyâletindeki Nan-yang-hsien (南陽縣) şehridir. Bk. TH, s. 2432.

[12]M.S. 943 senesinde Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei, Pa-chiao (八角)'da atların yetiştirilmesi ve otlatılmasını murakabe ederdi. Bk. HWTS, 9, s. 3b.

[13]M.S. 945 senesinde Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei, T'ieh-ch'iu (鉄丘)'da atlar arsında resmî geçit tertipleyip teftiş etmişti. Bk. HWTS, 9, s. 5b.

[14]M.S. 945 senesinde Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei, Mao-chê-p'o (茂澤坡)'da atlar arasında resmî geçit tertipliyordu. Bk. HWTS, 9, s. 6a.

[15]M.S. 945 senesinde Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei Wan-lung-kang (萬龍崗)'da atları teftiş etmişti. Bk.

HWTS, 9, s. 6a.

[16] M.S. 925 senesinin haziran ayında İlk Shu'ya karşı savaş açabilmek için memleket içindeki bütün husus1 atların toplanması emredilmişti. Bk. CWTS, 32, s. 15b.

[17] M.S. 932 senesinde (zamanın yasaklarına göre halk ve ya devlet memurları hiçbir suretle at saklıyamazdı), Ling-wu (靈武) mıntıkası generali Pei-chao-yin (裴昭隱), adı meçhul olan bir mesai arkadaşı ve saray habercisi Juan-shun chih (阮順之) ile başbaşa vererek devlet malı olan bir atı saklamışlardı. Adliye teşkilâtı bunu meydana çıkarıp, onların cezalandırılmasını teklif etmiş, fakat imparator ağır bir cezaya muhalif olduğu için, bu üç kişiyi ölüme mahkûm edilmekten kurtarmış ve yalnızca kırbaçlanmak suretiyle cezalarını çekmişlerdi. Bk. CWTS, 43, s. 3b.

[18] M.S. 936 senesinin ekim ayında Sha-t'o imparatoru, memleketteki bütün atların toplanmasını ve 10 haneden bir kişinin, kendi silâhı ile askerliğe hizmet etmesini emretmişti. Bk. CWTS, 48, s. 9b. Ayrıca, CTKC (契丹國志)' de diyorki: "Sonraki T'ang Sülâlesi, halkı askere çağırdı. Her 7 haneden bir kişiyi kendi silâhını kullandırarak askerliğe hizmet ettirdi ve buna "İ-chün" (義軍 :Ahlâk Ordusu) denildi. Topyekûn 2.000'den fazla at ve 5.000 asker toplandı. Bundan dolayı halka çok zulüm edildi."

[19] CWTS, 82, s. 5b.

[20] CWTS, 84, s. 3b.

[21] CWTS, 100, s. 7b.

[22] Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei tahta yeni çıktığı zaman Chang-ch'ien (張籛)'i, Tibetli olan barbar batı kavimlerine yollamıştı. Chang-ch'ien döndüğünde, aldığı atların iyi cins olmadığından tenkide uğramıştı. Bk. CWTS, 90, s. 7b.

[23] Tang-hsiang (党項): Tangut kabilesidir. Bk. CWTS, 138; HWTS, 73; Ayrıca bk. B. Ögel, Sino-Turcica, s. 7, 230.

[24]CWTS, 40, s. 3a.

[25]CWTS, 44,s. 1a.

[26]CWTS, 44, s. 1b.

[27]CWTS, 25, s. 1b; HTS, 218, s. 2a.

[28]HWTS, 4, s. 1b.

[29]HTS, 218, s. 2a.

[30]CWTS, 25,s. 3a.

[31]CWTS, 25, s. 5b.

[32]M.S. 908 senesinin mayıs ayında T'ai-yüan'da bulunurken Li-ts'un-hsü, Shang-tang (上党)'ı müdafaa etmek için kuzey kabilelerini büyük miktarda para ile kandırarak kendisiyle iyi geçinmelerini sağlamıştı. Bu arada da bütün bölgelerin gençlerini ve kendi birliklerini güney seferine göndererek (Sonraki Liang Sülâlesi ile) savaş için kullanmıştı. (Kuzey kabilelerin) çadırları her tarafta görülmüş, müttefik süvariler yolu doldurmuş ve birkaç yoldan hedeflerine ilerlemişlerdi. Bk. CWTS, 4, s. 3a.

[33]M.S. 911 senesinin ocak ayında Li-ssŭ-yüan, Shih-chien-t'ang (史建瑭) ve An-chin-ch'üan (安金全) ile birlikte, T'u-yü-hun ordusunu ve diğer kuzey kavimlerinin ordularını alarak Sonraki Liang Sülâlesi'nin ordularına saldırmışlar ve onları büyük bir yenilgiye uğratmışlardı.Bk. CWTS 27, s. 7b.

[34]Hsi (奚): Bugünkü Jê-ho (熱河) eyâletinin güney kısmında yaşamış olan Hun-Moğol karışımı kavimlerden birisidir.

[35]Shih-wei (室韋): Bugünkü Moğolistan'ın doğu kısmında yaşamış olan Proto-Moğol kavimler gurubundandır.

[36]CWTS, 28, s. 12a'da diyor ki: "M.S. 918 senesinin ağustos ayında Li-ts'un-hsü, Wei-chou (魏州) kırlarında askerlerini teftiş etmişti. Ho-tung, Wei-po (魏博), Yu-chou (幽州), Ts'ang-chou (滄州), Chên-chou (鎮州), Ting-chou (定州), Hsing-chou (邢州), Ming-chou (洺州), Lin-chou

(麟州), Sheng-chou (勝州), Yün-chou ve Sho-chou (朔州) orduları ile Hsi, Kitan, Shih-wei ve T'u-yü-hun orduları olmak üzere 100.000'den fazla asker de aynı zamanda teftiş edilmişlerdi."

[37]Tatar: Kabile ismidir. Bk. HWTS, 74. Ayrıca Bk. B. Ögel, Sino-turcica, s. 70, 73; Türk Kültür Tarihi, s. 294.

[38]T'u-yü-hun (吐谷渾): Güney T'o-pa'lardan gelen Mujung (慕容)'lardandır. Bk. HWTS, 74. Ayrıca bk. W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 102-103.

[39]Mesela Sha-t'o imparatoru Shih-ching-t'ang tahta yeni çıktığı zaman Yang-kuang-yüan (楊光遠)'a yüzlerce süvari ödünç vermişti. Sonra Ching-yen-kuang (景延廣), imparatora, ödünç verdiği süvarileri geri alması için nasihatte bulunuyordu. Bu yüzden Yang-kuang-yüan, hem Ching-yen-kuang'a hem de devlete kızıyordu. Bk. CWTS, 88, s. 2a.

[40]CWTS, 26, s. 13a'da diyor ki: "(M.S. 903 senesinin mayıs ayında) Li-k'ê-yung'un askerlerinin çoğu kuzeydeki kavimlerin adamları idi. Onlar zaman zaman kanuna karşı geliyorlardı. Halk bunlardan çok eziyet görmüştü. Maiyeti bundan bahsettiği zaman Li-k'ê-yung, 'Onlar hem cesur hem de savaşmakta ustadırlar. Senelerdenberi benimle beraber her yerde savaştılar. Son senelerde devletin hazinesi boşaldığı için atlarını satarak kendilerini doyuruyorlardı. Şimdi zengin birçok kimseler para karşılığı cesur askerleri alıyor ve çağırıyorlar. Eğer ben onları kanun ile idare edecek olursam belki bu şahıslar kaçarlar. O zaman kendimi nasıl müdafaa edebilirim.' şeklinde cevap vermişti."

CWTS, 27, s. 1b'de diyor ki: "Li-k'ê-yung, Yün-chung (雲中)'da isyan hareketine geçmişti. Kumandası altındaki ordular hep kuvvetli kuzey ahalisindendi. Huang-ts'ao isyanını bastırmakta ve T'ang imparatorunu kurtarmakta büyük payları olduğu için gün geçtikçe askerlerini takdir edip on

lara musamaha etmişti. Bundan dolayı, askerler kanuna itaat etmiyerek mahalli memurlara hakaret ediyor, gündüzleri bile halktan mallarını zorla alıyor, içki içiyor, kumar oynuyorlardı. Li-k'ê-yung onlara mani olmak için hiçbir sert harekette bulunmamıştı. Oğlu Li-ts'un-hsü kendisine bu konuda nasihat ettiği zaman her defasında kesin bir cevap vermekten de kaçınmıştı.

[41]CWTS, 44, s. 6a'da diyor ki: "M.S. 933 senesinin temmuz ayında imparator Li-ssû-yüan başkentte bulunan subaylara büyük miktarda para verilmesini emretmişti. O zaman imparatorun hastalığı daha iyileşmemişti. Askerler arasında bu konuda söylentiler vardı. Bu söylentileri kaldırmak için subaylara para dağıtılmıştı." "Ağustos ayında imparator Li-ssû-yüan her orduya büyük miktarda para verilmesini emretmişti. Aynı ayda aynı emir bir daha tekrarlanmıştı. Böylece devlet hazinesi hemen hemen boşalmıştı."

[42]CWTS, 45,s. 1b'de diyorki: "M.S. 933 senesinin aralık ayında imparator Li-ts'un-hou tahta yeni çıktığı zaman, Çinli ve yabancı generallere ve erlere para verilmişti."

CWTS, 45, s. 7b'de diyor ki "M.S. 934 senesinin mart ayında imparator Li-ts'un-hou maiyet muhafızlarını çağırtıp, 'Merhum imparator memleketi terketti. Cenaze töreni bittikten sonra devletin idaresi ve tahtı bana kalıyor. Benim tahta çıkmam Ch'i-yang (岐陽)'da bulunan ağabeyimi şüphelendiriyor ve kıskandırıyor; fakat kardeşlerimle taht kavgası yapmak niyetinde değilim. Sizler merhum imparatorla _inlerce savaşa katıldınız. Bu durum karşısında siz de duygulanmıyor musunuz? Şimdi sizleri teşvik etmek için bütün devlet hazinesini size veriyorum.' diyerek gümüş, ipek, para v.s. gibi şeyleri askerlere vermişti. Zaten cenaze alayı için çok para sarfedilmişti. Hazinede son kalanlar da askerlere verildikten sonra devlet hazinesi tamamen boşalmıştı.. Buna rağmen mükâfat alan askerler yine de memnun değillerdi.

Yolda giderlerken, 'Fêng-hsiang (風翔)'a gidip (ağabeyisinden) biraz daha istiyelim' diyorlardı. İşte o zamanki askerler bu kadar mağrur ve itaatsız idiler.

CWTS, 45, s. 8b'de diyor ki: "M.S. 934 senesinin üçüncü ayında imparator Li-ts'ung-hou, Fêng-hsiang'ı zaptetme gününde, Hsi-nan-mien-hsing-ying (西南面行營)'a mensup her general ve askere ikiyüzbin para verilmesini, devlet hazinesi yetişmediği takdirde saraydaki oyuncak, mücevher v.s.lerinde verilmesini emretmişti."

CWTS, 46, s. 8a'da diyor ki: "Paraya önem vermiyen cömert bir insan olan imparator Li-ts'ung-k'e(李從珂), Ch'i shan (岐山)'da askerler tarafından tahta oturtulduğu zaman, askerlere Lo-yang (洛陽) şehrine girdikten sonra herkese yüzbin para vereceğini vaadetmişti. Fakat şimdi devlet hazinesi boşalmıştı. Çaresiz kalınca, M.S. 934 senesinin nisan ayında başkent ahâlisinin servetlerini biriktirerek askerlere mükâfat olarak verilmesini, ayrıca beş aylık ev vergisinin de ödünç olarak daha evvel toplanması mecburiyetinde kalmıştı. Bu yüzden başkentte birçok memur ve halk intihar etmişlerdi."

CWTS, 46, s. 9b'de diyor ki: "M.S. 934 senesinin nisan ayında imparator, muhafız askerlerine ve Fêng-hsiang'da kendi tarafına geçen subaylara büyük miktarda para ve ipek verilmesini emretmişti. Evvelâ, imparator Ch'i-shan şehrinden hareket ettiği zaman askerleri, çok mükâfat alacaklarını ümit etmişlerdi. Fakat başkente vardıklarında sükûtu hayale uğramışlardı."

CWTS, 81, s. 2a'da diyor ki: "M.S. 942 senesinin haziran ayında imparator Shih-ch'ung-kuei yeni tahta oturduğu zaman muhafız askerlerine 5.000-100.000 para vermişti."

[43] W. Eberhard, Şa -t'o Türkleri'nin Kültür Tarihi'ne Dair Notlar, s. 21.

[44] HWTS, 5, s. 5a.

[45]CWTS, 70, s. 1a.

[46]CWTS, 61, s. 7b'de diyor ki : "Li-k'ê-yung, Hua-yin (華陰) denilen bir yerde Çinli olan Huang-ts'ao'nun haydut kuvvetlerini mağlup ettikten sonra dokuz yaşında, Yüan-chien-fêng (袁建豐) isimli bir çocuğa rastlayıp onu evlât edinmişti. Yüan-chien-fêng büyüdükten sonra bir çok savaşa katılarak büyük yararlık göstermiş ve mevkii T'ieh-lin-tu-yü-ho (鉄林都虞候)'luğa yükseltilmişti." Bu zatın, Li-k'ê-yung'tarafından evlât edinilmesine rağmen soyadını ve adını değiştirdiği hakkında hiçbir kayıt yoktur. Belki bu yüzden CWTS ve HWTS adlı kitaplar bu zatı "Li-k'ê-yung'un evlâtlıkları" bahsine almamıştı.

CWTS, 65, s. 1a'da da diyor ki : "T'ang Sülâlesi'nin Kuang-ch'i (光啓) saltanat devresinde (M.S. 885-888) Li-han-chih (李罕之) isimli bir general, emrinin altında kalan cesur ve iyi savaş eden yüz kişiyi seçip Chin-yang'a götürerek, Li-k'ê-yung'a sunmuştu. Bu yüz kişiden biri, asıl soyadı Wang (王) olan bir Çinli, Li-k'ê-yung'un yanında çalışarak birçok yararlılıklar göstermiş ve mevkii de "Evlâtlık Ordusu"nun komutanlığına yükselmişti. Ayrıca Li-k'ê-yung ona yeni bir soyadı ve ad vermişti." Bu zatın soyadının daha sonra Li (李) olarak değiştirildiğini biliyoruz. Fakat Chien-chi (健及)'nin, onun asıl adı mı; yoksa Li-k'ê-yung tarafından verilen ad mı olduğunu bilemiyoruz. Her ne olursa olsun, CWTS ve HWTS tarihlerinde bu zatın Li-k'ê-yung tarafından evlât edinildiğine dair kayıt yoktur. Belki bu yüzden bu zatı da "Li-k'ê-yung'un evlâtlıklar" bahsine almamıştır.

"Li-k'ê-yung'un evlâtlıkları" bahsine alınan on kişiden biri olan Li-ssŏ-yüan, M.S. 926 senesinde imparator oldu. Onun biyografyası için bk. CWTS, 35-44; HWTS, 6. Diğerlerinin biyografyası için bk. CWTS, 52, 53; HWTS, 36.

[47]CWTS, 52, s. 1a'ya göre onun menşei bilinmiyor. Fakat HWTS, 36, s. 1a'ya göre Fên-chou (汾州)'luydu.

[48]CWTS, 53, s. 7b'ye göre Yün-chou (雲州)'luydu. Fakat HWTS, 36, s. 10a'ya göre onun menşei bilinmiyor.

[49]Li-ts'ung-k'o (李從珂): M.S. 934 senesinde imparator oldu. Onun biyografyası için bk. CWTS, 46-48; HWTS,8.

[50]Li-ts'ung-wen (李從溫): Aslında Li-ssŭ-yüan'ın yeğeni idi. Sonra Li-ssŭ-yüan tarafından evlât edinildi. Onun biyografyası için bk. CWTS, 88; HWTS, 15.

[51]Ho-chung (河中): Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Yung-chi (永濟) şehridir. Sarı nehir ile Fên-ho(汾河) nehri arasında bulunur. Bk. TH, s. 1669.

[52]Chu-yu-ch'ien (朱友謙): Onun biyografyası için bk. CWTS, 63; HWTS, 45.

[53]Chêng-chou (鄭州): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Chêng-hsien (鄭縣) şehridir. Bk. TH, s. 2902.

[54]Fang-yü-shih (防禦使): Bir bölgenin savunma işlerine bakan bir memur ünvanıdır.

[55]K'ang-yen-hsiao (康延孝): Çin'in kuzeyindeki kabilelerden idi. Onun biyografyası için bk. CWTS, 74; HWTS, 44.

[56]Hua-chou (滑州): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Hua-hsien (滑縣) şehridir. Bk. TH, s. 1772.

[57]Liu-hou (留後): Bir memurluktur. Chieh-tu-shih'lik tarafından seçilip kuvvetlerinin komutanlığına atanan bir kimseye Liu-hou denilir.

[58]Tuan-ning (段凝): Onun biyografyası için bk. CWTS, 73; HWTS, 45.

[59]Sung-chou (宋州): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Shang-ch'io-hsien (商邱縣) şehridir. Bk. TH, s. 881.

[60]Yüan-hsiang-hsien (袁象先): Onun biyografyası için bk. CWTS, 59; HWTS, 45.

[61]Hsü-chou (許州): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Hsü-ch'ang-hsien (許昌縣) şehridir. Bk. TH, s. 2670.

[62]Wen-t'ao (溫韜): Onun biyografyası için bk. CWTS,

73; HWTS, 40.

[63]Po-chou (博州): Bugünkü Shan-tung (山東) eyâletindeki Liao-ch'êng-hsien (聊城縣)'nin kuzey-batısında bulunan eski bir şehirdir. Bk. TH, s. 482.

[64]Chang-ch'u (張楚): Onun biyografyası için bk. CWTS 59.

[65]Hsin-chou (忻州): Bugünkü Shan-hsi (山西) eyâletindeki Hsin-hsien (忻縣) şehridir. Bk. TH, s. 1132.

[66]Yüan-hsing-ch'in (元行欽): Onun biyografyası için bk. CWTS, 70; HWTS, 25.

[67]Ming-chou (洺州): Bugünkü Ho-pei eyâletindeki Yung-nien-hsien (永年縣) şehridir. Bk. TH, s. 1704.

[68]T'uan-lien-shih (團練使): Bir bölgenin muhafız komutanlığında disiplin işlerine bakan bir memur ünvanıdır.

[69]Ch'ang-ts'ung-chien (長從爵): Onun biyografyası için bk. CWTS, 94; HWTS, 47.

[70]CWTS, 31, s. 6a.

[71]CWTS, 48, s. 1a.

[72]CWTS, 42, s. 2a.

[73]CWTS, 42, s. 8b.

[74]CWTS, 42, s. 2a.

[75]CWTS, 36, s. 2a; 5a.

[76]Hsü-chou (徐州): Bugünkü Chiang-su (江蘇) eyâletindeki T'ung-shan-hsien (銅山縣) şehridir. Bk. TH, s. 1105.

[77]Pei-chou (貝州): Bugünkü Ho-pei eyâletindeki Ch'ing-ho-hsien (清河縣) şehridir. Bk. TH, s. 2731.

[78]Fang-chih-wên (房知溫): Onun biyografyası için bk. CWTS, 91; HWTS, 46.

[79]Ch'i-chou (齊州): Bugünkü Shan-tung eyâletindeki Li-ch'êng-hsien (歷城縣) şehridir. Bk. TH, s. 3381.

[80]Wang-an-ch'io (王安玉): Onun biyografyası için bk. CWTS, 64; HWTS, 46.

[81]Ho-yang (河陽): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Mêng-hsien (孟縣) şehrinin güneyinde bulunan eski bir şehirdir. Bk. TH, s. 1671.

[82]Hsia-lu-ch'i (夏魯奇): Onun biyofrafyası için bk. CWTS, 70; HWTS, 33.

[83]Mi-chün-li (米君立): Onun biyografyası ne CWTS, ne de HWTS de bulunur.

[84]Chao-tê-chün (趙德君): Onun oğlu Chao-tê-shou (趙德寿), Sha-t'o imparatoru Li-ssO-yüan'ın kızı Hsing-p'ing-kung-chu (興平公主) ile evlendi. Onun biyografyası için bk CWTS, 98.

[85]Hsiang-chou (襄州): Bugünkü Hu-pei (湖北) eyâletindeki Hsiang-yang-hsien (襄陽縣) şehridir. Bk. TH, s. 2630.

[86]Liu-hsün (劉訓): Onun biyografyası için bk. CWTS, 61.

[87]CWTS, 53, s. 7a. Ayrıca, Li-han-shao (李漢韶)'nun biyografyası için bk. CWTS, 53.

[88]CWTS, 38, s. 11a. Ayrıca, Fu-yen-ch'ao(符彦超)'nun biyografyası için bk. CWTS, 56.

[89]CWTS, 91, s. 10a. Ayrıca, Chang-ts'ung-hsün(張從訓)'ün biyografyası için bk. CWTS, 91.

[90]CWTS, 27, s. 3a'da diyor ki: "Li-k'ê-yung sağ iken askerliğe ve askerlere pekçok önem verirdi. Böyle bir siyaseti tam manasiyle yürütebilmek için, birçok evlâtlık edinmiş ve kendilerine öz çocukları gibi muamele etmişti. Bunlar arasında kendisine en yakın olan altı, yedi kişi vardı ve hepsi de yaş bakımından veliaht olan Li-ts'un-hsü'den daha büyüktüler. Hem de emirlerinin altında, kuvvetli birlikler bulundurmaktaydılar. Kendilerini güçlü buldukları için sık sık bir araya gelip isyan etmek için planlar kuruyorlardı. Li-ts'un-hsü tahta çıkınca, kendilerinin sûkutu hayale uğramış olduklarını düşünerek, ya yeni imparatora itaat et-

memek veyahut ta hastalıklarını bahane ederek, hükümet çalışmalarını engellemeğe çalışmışlardı."

[91]CWTS, 35, s. la'da diyor ki: "İmparatorun ilk ismi ssŭ-yüan ve tahta çıktıktan sonra Tan (寶) olarak değiştirmiştir. Tai-pei'lidir. Her nesli Li-k'ê-yung'un yanında çalışmıştır. Kendisi Li-k'ê-yung tarafından "Li" olarak soyadlandırıldıktan sonra Li-k'ê-yung ailesinden sayılmaya başlanmıştır."

HWTS, 6, s. la'da diyor ki: "İmparator, Çin'in kuzeyinde bulunan yabancı kabilelerden olup soyadı yoktur. Babasının ismi Tien (電 , elektrik demektir.), kendisinin ise Miao-chi-lieh (邈佶烈) idi. Bir atlı olarak Li-k'ê-yung'un yanında çalışmıştır. Sonra Li-k'ê-yung ona ssŭ-yüan ismini vererek evlât olarak kabul etmiştir."

Tai-pei, Tai-chou bölgesinin kuzeyi demektir. Bugünkü Shan-hsi (山 西) eyâletindeki Yen-mên (雁 門)'in kuzeyidir. Yani o zamanki Çin'in kuzey mıntıkasındaki bir bölgedir. Onun için, yukarıda yazılan iki kayıda göre, Li-ssŭ-yüan'ın ataları Sha-t'o'larla birlikte Çin'in kuzeyine yerleşip Sha-t'o'lara hizmet etmiş kabilelerden olması muhtemeldir. Li-ssŭ-yüan'ın kendisi ise Çin toprağında doğan, biraz Çinlileşmiş bir yabancı sayılır.

[92]CWTS, 46, s. la'da diyor ki: "Li-ts'ung-k'ê, Chên-chou (鎮 州)'lu olup asıl soyadı Wang (王) idi. M.S. 885 senesinin ocak ayının 23üncü gününde P'ing-shan (平 山)'da doğmuştu. Annesinin soyadı Wei (魏) idi. T'ang Sülâlesinin Ching-fu (景 福) saltanat devresinde (M. S. 892-894), Li ssŭ-yüan daha bir süvari generali olarak Li-k'ê-yung'un emri altında bulunduğu sıralarda, toprağını genişletmek için P'ing-shan'a gittiğinde, Wei'ye rastlayıp onu esir etmişti. O zaman on yaşını aşmış olan Li-ts'ung-k'ê, Li-ssŭ-yüan tarafından evlât edinmişti."

[93]Liao (遼): Kitanlardan kurulan bir devletin ismi-

dir. (M.S. 907-1125).

[94]Hsi-hsia (西夏): T'o-pa'lardan kurulan bir devletin ismidir. (M.S. 1038-1228).

[95]Chin (金): Tunguz olan Nü-chên (女真)'lardan kurulan bir devletin ismidir. (M.S. 1115-1234).

[96]HWTS, 18, s. 1b.

[97]CWTS, 69, s. 1a.

[98]CWTS, 55, s. 6b; 61, s. 4a.

[99]W. Eberhard, Sha-t'o Türkleri'nin Kültür Tarihi'ne dair notlar, Belleten 41, Ankara 1947, s. 24.

[100]Bk. not 99.

[101]CWTS, 40, s. 2a; 56, s. 9a; 79, s. 4b; 80, s. 6a 81, s. 5b; 98, s. 4b; 135, s. 8a.

[102]Li (里): Çin'in uzunluk ölçüsüdür. Bir Li, 500 metreye eşittir.

[103]CWTS, 70, s. 9a.

[104]HWTS, 9, s. 2b.

[105]Fu-lê-ch'êng (傅樂成), Sui-T'ang-Wu-Tai-shih (隋唐五代史), Taipei, 1957, s. 167.

[106]HWTS, 4, s. 2b'de diyorki: "Li-k'ê-yung, gençliğinde cesur olduğundan, askerleri ona 'Li Karga Yavrusu' lâkabını vermişlerdi."

[107]CWTS, 25, s. 6a'da diyor ki: "M.S. 883 senesinin ocak ayında, T'ang imparatoruna hizmet etmek için memleketin her köşesinden gelen ordular, başkent civarında toplanmışlardı. Fakat isyan eden ordu çok kuvvetli olduğu için, kimse savaşa girmeğe cesaret edemedi. Li-k'ê-yung, ordusunu alarak başkente gittiği zaman, isyan ordusunun generalleri birbirine 'Karga Ordusu gelecek, onlardan çekinmeliyiz.' diyorlardı."

HWTS, 4, s. 3a'da diyor ki: "M.S. 883 senesinin ocak ayında (Li-k'ê-yung), Ho-chung (河中)'daki Ch'ien-k'êng (乾坑)'da cephe kurmuştu. İsyan eden Huang-ts'ao'nun mai-

yeti de korkarak, birbirlerine 'Karga Yavrusu'nun ordusu geldi' diyorlardı."

[108]CWTS, 25, s. 2b'de diyor ki: "Li-k'ê-yung 15 yaşında iken babasiyle birlikte P'ang-hsü (龐勛) isyanını bastırmağa katılmıştı. Savaşta çok kahramanlık göstərdiğinden ordu'ya, 'Uçan kaplan yavrusu' denilmişti."

[109]CWTS, 26, s. 16a'da diyor ki: "Li-k'ê-yung'un gözlerinden biri diğerinden daha küçük olduğundan; eşi görülmiyecek derecede ata binmekte ve ok atmakta çok usta ve çok cesur olduğundan 'Tek gözlü ejderha' adı takılmıştı. Li-k'ê-yung, Ho-tung bölgesine sahip olduktan sonra, günden güne kuvvetlendi. Huai-nan (淮南)'da bulunan Yang-hsing-mi(楊行密), onun dış görünüşünü öğrenmek istedi. Onun için ressamlığı meslek edinmiş birini Ho-tung'a yollayarak Li-k'ê-yung'un resmini çizmesini emretti. Fakat ressamın,Ho-tung'a varmasından az sonra maksadı öğrenildi ve yakalandı. Li-k'ê-yung evvelâ çok kızmıştı. Fakat sonra: 'Ekseriyetle benim gözlerimden biri biraz küçüktür. Onu çağırıp çizdireyim de, bakalım nasıl çizecek?' diye düşündü. Li-k'ê-yung, ellerini dizlerine koyarak yüksek sesle ressama: ' Huai-nan lideri, resmimi çizmeni istediğine göre sen muhakkak en iyi ressamlardan birisisin. Eğer benim resmimi güzel çizemezsen, bu merdiven senin ölüm yerin olacaktır.' dedi. O gün hava çok sıcak idi ve Li-k'ê-yung elinde sekiz kenarlı bir yelpaze tutuyordu. Onun için ressam, yelpaze kenarının yüzünün yarısını örten bir resmini çizdi. Li-k'ê-yung: 'Sen beni kandırıyorsun!' diye bir daha çizmesini emretti. Bu sefer ressam, Li-k'ê-yung'un bir gözünü biraz kapattı ve oka bakarken ok atma vaziyetinde bir resmini çizdi. Li-k'ê-yung çok beğendi ve ona altın, ipek v.s. gibi bir hayli hediyeler verdi."

HWTS, 4, s. 2b'de diyor ki: "Li-k'ê-yung'un gözlerinden biri küçük olduğundan, başarı kazandıktan sonra, or

'Tek gözlü ejderha' denilmişti."

D. Sha-t'o'ların Kültürü

1) Av İşleri

Sha-t'o'lar bütün Türk kavimleri gibi avlanmağı seviyorlardı. Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung daha 13 yaşında iken, günün birinde havada uçan iki yabanî ördek gördü ve ok ile ikisini de arka arkaya vurdu. Bundan dolayı, herkes ona çok hürmet etmişti.[1] 15 yaşında iken, yine günün birinde birkaç Tatar'la bahse girmişti. Tatarlar havada uçan iki kartalı göstererek ona: "İkisini tek bir okla vurabilir misin?" diye sormuşlardı. Li-k'ê-yung bir ok atarak iki kartalı da vurmuştu. Böylece bütün sınır ahalisinin saygısını kazanmıştı.[2] M.S. 880 senesinde Li-k'ê-yung, Tu-yü-hun lideri Hêh-lien-to (赫連鐸) tarafından mağlup edilmiş ve Tatarlara sığınmıştı. Tu-yü-hun'lar Tatarlara gizlice elçiler yollamış ve Li-k'ê-yung ile Tatarlar arasındaki dostluğu bozmak için rüşvet teklif etmişlerdi. Bundan dolayı Li-k'ê-yung ile Tatar hükümdarı, gün geçtikçe birbirlerine güvenmemeğe başlamışlardı. Bu sırada Li-k'ê-yung, Tatarların şüphelerini ortadan kaldırmak için, zaman zaman maiyetiyle avlanmağa gider, at üstünde, yüz adım uzaktaki kamçı veyahut yaprağa okla nişan alır ve hedefini her zaman vururdu. Bu

kesk̆in nişancılığından dolayı Tatarlar arasında da çok büyük bir saygı görmüştü. Tatarlar, Sha-t'o'lara karşı hiçbir fe nalıkta bulunmamışlardı.[3] Bunlar da bize gösteri - yor ki, Sha-t'o'lar veya Çin'in kuzey kavimlerinden biri,av lanmakta veya ok atmakta usta olunca, diğerleri arasında bü yük bir hürmet kazanabiliyorlardı.

İlk Sha-t'o imparatoru, yani Li-k'ê-yung'un oğlu Li-ts'un-hsü'ye gelince, avlanmağı sevmekle, tarihte ün salmış tır. Li-ts'un-hsü, iktidarda bulunduğu zamanlarda ava son derece düşkündü. Avladığı hayvanların çoğu geyik, yabanî kaz, ördek ve tavşan idi.[4] Burada dikkatimizi çeken bir o-lay da vardır: M.S. 924 senesinin kasım ayında Li-ts'un-hsü, 10.000'den fazla maiyetini yanına alarak ava çıkmıştı. Av sahasına varınca, ilk ok atışta, büyük bir geyik vurdu. Bunu müteakip muhafızlarını sahaya dağıtıp, gurup lar halinde av-lanmalarını emretti. Böylece onbinlerce av hayvanı vurarak saraya döndüler. Li-ts'un-hsü, vezirlerine ve devlet rica-line değişik miktarda geyik eti bağışladı.[5] Geyik etinin maiyete bağışlanması bir Türk âdetidir. Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü'nün bu hareketine bakılırsa, Sha-t'o'lar Çin'de bulundukları sırada Türk âdetlerini bir dereceye kadar unut mamışlardı.

Li-ts'un-hsü avlanmayı o kadar seviyordu ki, halk bun-dan çok rahatsız oluyordu. CWTS'ye göre,[6] M.S. 925 senesi-nin aralık ayında Li-ts'un-hsü, kraliçesini, prensini ve sa-

ray görevlilerinin hepsini yanına alarak Pai-sha (白沙)'da ava çıktığında, müthiş bir kar yağmakta ve dondurucu bir soğuk hüküm sürmekte idi. Bunun içindir ki kendisine refakat eden memurların bazılarının bacakları donmuş, yolda yığılıp kalmışlardı. İ (伊)[7] ve Ju (沮)[8] bölgelerinin sâkinleri, aslında fakir ve yiyecek kıtlığı çekerlerdi. Av memurları buralara gelince, yiyecek ve maaşlarını temin etmek için halkı tazyik altında bulundurmağa başladılar. İsteklerini tedarik edemeyince de, öfkelenerek halkın evlerini yıkıp yakmak, eşyalarını döküp kırmak suretiyle hınçlarını almışlardı. Onların bu yaptıklarını, şâkiler bile yapmaktan çekinirlerdi. Bölge âmiri olan kaymakamlara gelince, onlar da mesuliyetten kaçınmak ve zor duruma düşmekten kurtulmak için, dağlara çıkarak veyahut derelere inerek saklanıyorlardı. Yine CWTS'ye göre,[9] Li-ts'un-hsü avlanmaktan çok hoşlanıyordu. Her avlamağa çıktığında, halkın tarlalardaki ekinlerini çiğneyerek zarar veriyordu. Günün birinde Chung-mo (中牟)'da[10] avlanırken, ismi bilinmiyen bir kaymakam cesaretle Li-ts'un-hsü'ye şöyle dedi: "Memlekete sahip olan her hangi bir imparator, halkını kendisinin oğlu gibi korumalıdır. Halkın canları ve malları imparatorun elindedir. Şimdi siz ise sadece eğlenmek için tarlalarına zarar veriyorsunuz. Halkın babası ve annesi zannedilen bir imparator böyle yapmamalıdır." Li-ts'un-hsü, bu söze çok kızdı. Kendisinin şerefine dokunan kaymakamın idam edilme-

sini emretti. O sırada yanında bulunan bir hadım, Ching-hsin mo (鏡新磨)[11] bunun idam edilmemesini tavsiye etti ve kaymakama şöyle dedi: "Kaymakamlık halkın baba ve annesi gibi bir memuriyettir. Mademki imparatorumuzun avlanmaktan hoşlandığını biliyordun, halka daha fazla boş arazi bırakmalarını emretmeliydin. Niçin halkı tarlalarda serbest bırakarak, imparatorumuzun av işlerine mani oluyorsun! Kendinin kabahatını hiç düşünmüyorsun. Üstelik imparatorumuza da saygısız sözler söylüyorsun. Bunun için idam edilmelisin." Diğer hadımlar bu sözleri duyunca kahkahalarla güldüler. Li-ts'un-hsü de bundan dolayı kaymakamı affetti.

Li-ts'un-hsü avlanmaktan hoşlanmakla, yalnız halkın hayat emniyet ve iktisadına değil, aynı zamanda kendisinin hükümdarlığı aleyhinde de bulunuyordu. Li-ts'un-hsü, iktidarda bulunduğu zamanlarda, avlanmağa ve av hayvanlarına karşı son derece düşkündü. Her ava çıkışında, muhafızlar ve av memurları atının dizginlerini tutarak, kendisine:"Biz ler evlâtlarınızız; fakat giyecek ve yiyecekten mahrum kaldık. Bir şeyler ihsan etmenizi istirham ederiz." diyerek istekler ileri sürüyorlardı. Li-ts'un-hsü de hiç tereddüt etmeden, arzularına göre bağışlarda bulunurdu. Buna benzer olaylar, sık sık tekerrür ederdi. Li-ts'un-hsü'nün iktidarının sona ereceği günlerde, sarayda çıkan ve kendisinin ölümüne sebep olan isyanların asıl nedenleri de, bu gibi za-

manlı zamansız, sebepli sebepsiz mükâfatlandırma usulünün çok tekrarlanmasından ve artık emrinin eskisi gibi tesirli olmamasından ileri geliyordu. Maiyeti arasında bu yüzden hoşnutsuzluk çıkmıştı.[12]

Li-ts'un-hsü, hemen hemen bütün vaktini ava vermişti. Devlet işleriyle nadiren uğraşırdı. İsyan eden askerler tarafından öldürülen Li-ts'un-hsü'yü, böyle bir ölüme iten sebeplerden biri de, diyebiliriz ki av işlerine fazla meraklı olması idi. Bunu bilen Kitan lideri An-pa-chien, Li-ts'un-hsü'nün ölümünü öğrendiği zaman şöyle söyledi: "Benim Çin'deki oğlumun kazaya uğramasının sebebini biliyorum. Oğlumun ikibin cariye ve bin şarkıcıya sahip olduğunu, avlanmağı, içkiyi ve kadınları sevdiğini, halkını sevmediğinden herkesi kızdırdığını öğrendim. Bundan sonra onun bir gün yıkılacağını düşünerek, onun için hep üzüldüm. Bir ay önce oğlumun zor bir duruma düştüğünü öğrendim. Ben de az gittim. Benim de bin şarkıcım var. Fakat memlekette bir tören ziyafeti olmadıkça, şarkıcılara şarkı söyletmedim. Eğer ben de oğlum gibi hareket edersem, benim krallığım da uzun sürmiyecektir. Bundan sonra bu olay bana bir ders olsun."[13]

Yeni Sha-t'o imparatoru Li-ssû-yüan da aynı fikirde idi. Li-ssû-yüan tahta çıktıktan sonra, saraydaki görevliler arasında, fazla olan bir kısmını işlerinden çıkarmağa karar verdi. Bu karara göre, av kuşları beslemekle meşgul olan personelin sayısı da 20'ye kadar indirilmişti.[14] Kendisi

ava az gidiyordu ve av kuşlarının sunulmasını da yasak etmişti. Fakat bu emri verdikten üç sene sonra, bu Sha-t'o imparatoru da nihayet dayanamamış ve sunulan av kuşlarını kabul etmeğe başlamıştı. M.S. 929 senesinin ekim ayında Hsia-chou (夏州)[15] yetkili şahısları, Li-ssŭ-yüan'a akdoğanlar göndermişti.[16] Veziri olan An-ch'ung-huei (安重誨), onun huzuruna çıkarak, Hsia-chou yetkililerinin bu hareketinin Sha-t'o fermanına aykırı oldugunu ve bu hediyelerin saraya getirilmemelerini emrettiğini söyledi. Buna cevap olarak Li-ssŭ-yüan da, çok iyi yaptığını bildirdi ve An-ch'ung-huei'yi methetti. Fakat An-ch'ung-huei imparatorun huzurundan çekilir çekilmez, imparator etrafındakilere gizli emir vererek akdoğanların hemen saraya gönderilmelerini istedi.[17] Bundan bir ay sonra imparator, Hsia-chou yetkilileri tarafından gönderilen akdoğanlar hakkında söz edilmemesini ve bunun hiçbir şekilde An-ch'ung-huei'ye sezdirilmemesini etrafındakilere sıkı sıkı tenbih etti.[18] Bu gibi olaylar üzerine Çinli memurların tesiri altında bulunan Sha-t'o imparatoru, kendisini ve hükümdarlığını korumak için avlanmaktan yavaş yavaş vazgeçmek zorunda kalmıştı. Bundan iki sene sonra aynı Sha-t'o imparatoru, saraydaki av kuşları bakıcılarına emir vererek, bu gibi kuşların hepsinin dağlık ve ormanlık yerlere salıverilmelerini ve bundan sonra hiçbir yerden av kuşları gönderilmemesini emretti.[19]

Bundan sonra Shih-ch'ung-kuei'den başka, bütün Sha-t'o

imparatorları uzun zaman Çin'de yaşadıkları ve Çinli'lerin tesiri altında kaldıkları için ava az gidiyorlardı. Shih-ch'ung-kuei ise, ilk Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü gibi a va son derece düşkündü.[20] Kitan'lar onun memleketine hücum ederken bile, o ava gitmişti. Onun için, emri altındaki Sha-t'o imparatorluğu, Kitan'lar tarafından istilâ edilip, yıkılmıştı. Kendisi Kitan'lar tarafından kuzeye götürülmüş tü.[21]

2) Din

a. Sha-t'o'ların Türk Tanrılarına Tapmaları

Sha-t'o'lar Çin'e girdikten sonra, Çin'de bulunan Budizm, Taoizm ve diğer dinlerin tesiri altında kalmışlardı. Fakat bir kaç kayda göre, Sha-t'o'lar uzun zamandanberi Batı Türklerinden ayrılmalarına rağmen, gene de eski dinlerini unutmamışlardı. M.S. 924 senesinde Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü, kuzey Ho-nan eyâletinde bulunan Lung-mên (龍門)'e giderek, Lei-shan (雷山)'da, yani Gök Gürültüsü Dağında, "Gök İlâhı"na kurban sunmuştu.[22] M.S. 927 senesinin haziran ayında ise Sha-t'o imparatoru Li-ssŭ-yüan, Pai-ssŭ-

ma-p'o (白司馬坡)'ya, yani Beyaz Mareşal Yokuşu'na giderek "Türk İlâhı"na kurban sunmuştu.[23] Aynı senenin kasım ayında aynı imparator, bozkırlardaki Çinli olmayan yabancıların ilâhına da kurban verdi.[24] Bu kurbanların nasıl verildiği yazılmamıştır. Fakat bunları kaydeden Çinli müellif, " Gök İlâhı", "Türk İlâhı" veya "Barbar İlâhı"na kurban[22] sunmasının kuzey kavimlilerinin âdeti olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir.[23]

At kurbanı eski bir Türk ananesidir. Sha-t'o imparatorları da at kurbanı verirken, belki de yukarıda zikredilen ilâhların adını anarak kurban vermişlerdi. M.S. 942 senesinin haziran ayında, Sha-t'o imparatoru Shih-ching-t'ang öldü ve yeni imparator tahta oturduktan hemen sonra, Shih-tê-ch'ao (石德超) adında bir generale, ölmüş olan merhum imparatorun iki atını Hsiang-chou (相州)'daki Hsi-shan(西山)'a, yani Batı Dağ'ına götürerek kurban etmesi emredilmişti. Bundan bir ay sonra imparatorun anneannesi Liu(劉) öldüğü zaman da, Shih-tê-ch'ao'ya, tekrar imparatorun atını Hsi-shan'a götürerek, kurban etmesi emredilmişti.[25] Görülüyorki at, hiç olmazsa Sha-t'o'ların yas töreninde çok mühim bir yer tutmuştu.

At kurbanı hakkında dikkatimizi çekmiş olan bir belge daha vardı. M.S. 944 senesinde Sha-t'o'lu bir general olan T'ien-ch'ih (天池)'e, yani Yang-kuang-yüan, günün birinde Tanrı Gölü'ne gidip kâğıttan yapılmış para, deve ve atları

suyun içine atarak kurban etmişti. Fakat attığı bütün bu hediyelerin suya batması sebebiyle, Yang-kuang-yüan bir gün kendisinin imparator olacağına inanmıştı.[26] Eski Türk ananesine göre, "Tanrı Gölü"ne atılan kurbanların canlı atlar olması lâzımmış. Yang-kuang-yüan'ın kâğıttan yapılmış atları atması belki de Çin âdetinin tesiri altında kalmasından dolayıdır. Kâğıttan yapılmış taklit kurbanlardan istifade etmek, bilhassa elbise ve kâğıt para yakarak kurban etmek, Çin'de bugüne kadar çok yayılmış bir âdettir. Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei de kendisinin elbisesi (yani imparator elbisesini) ve kâğıt parayı yakarak kurban etmişti. Fakat Çinlilere göre, bu tarz kurban yalnız halk arasında kullanılırdı ve bir imparator bu şekilde yapamazdı.[27]

b. Sha-t'o'larda Yabancı Dinler ve Hint İlâhları

Sha-t'o'lar Çin'e girdikleri ilk zamanlarda Vaisramana'ya da tapmışlardı. Vaisramana dünyanın dört bucağında yaşayan mahlûkları koruyan "Dört gök kralı", (Semavî kral)'dan, kuzey bucağın semavî kralı idi. Sha-t'o'larda bu Vaisramana, Orta Asya'daki Türklerde olduğu gibi, çok büyük bir rol oynamıştı. Li-k'ê-yung, daha 13 yaşında iken, oturduğu

Hsin-ch'êng şehrinin kuzeyinde bir p'i-sha-t'ien-wang-ts'i (毘沙天王祠), yani Vaisramana tapınağı vardı. Tapınağın önünde bulunan bir kuyu günün birinde taşmıştı. Li-k'ê-yung tanrıya içki sunarak dua etmiş ve şöyle demişti: " Ben bir yardımcın olmak istiyorum. Tapınağın önündeki kuyunun birdenbire taşması iyi bir alâmet midir; yoksa kötü bir alâmet mi? Bunun anlamı nedir? Ilâhî kuvvetinizle bunu bana söylemenizi istiyorum!"Böylece dua ettikten biraz sonra zırhlı bir elbise giyen, elinde mızrak tutan bir ilâh duvar içinde görünmüştü. Onu görenlerin hepsi korkarak kaçmış; fakat yalnız Li-k'ê-yung yavaş yavaş geri çekilmişti. Bu olaydan sonra Li-k'ê-yung, kendisine daha çok güvenmişti.[28] Shat'o imparatoru Li-ts'ung-k'ê'ye tahta geçmeden evvel bir falcı, onun Vaisramana'ya benzediğini söylemişti. Kendisi bunu duyunca çok sevinmişti ve tahta oturduktan sonra, kuvvetli askerleri seçerek Vaisramana'nın zırhlı elbiselerini giydirmişti.[29] Diğer bir Sha-t'o imparatoru Shih-ching-t'ang ise, güya gençliğinde Vaisramana'ya dua ettiğinden dolayı, sonradan ilâhın yardımı ile zaferler kazanmış imiş.[30] Hint ilâhları olan "Gök kralı" ile Türklerin "Gök ilâhı" arasında büyük bir fark görünmemektedir. Gayet harbcı olarak tasavvur edilmiştir. Onun için Sha-t'o'ların, bu Vaisramana'ya tapmaları belki de bir nevi Türk zihniyetinden ileri geliyordu.[31]

c. Sha-t'o'lar ve Budizm

Sha-t'o'lar Çin'i fethederek Sha-t'o imparatorluğunu kurduktan sonra, Çin devlet kültürünü kabul ettikleri için Budizm tesiri altında kalmışlardı. Onlar daima gök,toprak, güneş ve aya büyük kurbanlar vermişler ve birçok defalar Ho-nan eyâletinde bulunan M.S. 500'lerde Toba'lar tarafından inşa edilen meşhur Lung-mên Budist mağaralarını ziyaret ederek, orada da dua etmişlerdi. Meselâ M.S. 925,[32] 931[33] ve 934[34] senesinin yaz aylarında yağmur duası yapmışlardı. M.S. 924[35], 934[36] ve 936[37] senelerinin kış aylarında ise kar duası yapmışlardı.

Sha-t'o'ların Budizm'e inanmalarının diğer bir sebebi de belki Çinli olan kraliçelerinin tesirinden ileri geliyordu. Sha-t'o devrindeki kraliçelerin çoğu, Budizm'e inanıyorlardı ve Sha-t'o imparatorlarını tabii olarak büyük bir tesir altında tutuyorlardı. Li-k'ê-yung'un hastalığı ağırlaşırken, günün birinde karısı Ch'ên (陳), ona ilâç vermiş ve ağlıyarak şöyle demişti: "Evleneli 14 sene oldu.Eğer sen ölürsen ben kiminle yaşıyabilirim? Mademki seninle beraber ölemiyeceğim, o halde saçlarımı kestirip bir Budist rahibesi olmak ve senin için Budist kitapları okumak isterim!" dedi. Li-k'ê-yung, bu sözlerden dolayı çok ağladı. Li-k'ê-yung öldükten sonra, Ch'ên hakikaten saçlarını kestirmiş ve

bir Budist rahibesi olmuştu. Onun dinî adı, "Chih-yüan"(智願) idi. Sonra, Lo-yang (洛陽)'daki bir Budist tapınağında oturdu. İlk Sha-t'o imparatoru, Yani Li-k'ê-yung'un oğlu Li-ts'un-hsü, ona "Chien-fa-ta-shih" (建法大師) lakabını verdi. İkinci Sha-t'o imparatoru, Li-ssŏ-yüan da, bu tapınağı ziyaret etmişti. Ona ayrıca "Yüan-huei-ta-shih" (圓惠大師) lâkabını da verdi.[38] Tabii olarak Ch'ên, din konusunda, doğrudan doğruya Li-k'ê-yung'un şahsına pek tesir edememişti. Fakat onun fikri azçok oğlu Li-ts'un-hsü'ye de tesir etmiştir.

Li-ts'un-hsü'nün karısı Liu (劉) da, Budizm'e çok inanan bir kimse idi. Liu, kendisinin önemsiz bir kimse olmasına rağmen, bir kraliçeliğe kadar yükselebilmesinin sebebini bir nevi Budizm ilâhının kudretinden geldiğini zannederdi. Para biriktirmekten de çok hoşlanırdı. Bütün haraçları ikiye bülerek, yarısını imparatora verir ve diğer yarısını da kendisi alırdı. Liu da bütün bu parayı Budist kitapları yazdırmağa veya Budist rahiplere yardım etmek için sarfederdi. Bundan dolayı Li-ts'un-hsü de Budizm'e inanmağa başlamıştı. Yü-tien (于闐)'den[39] gelen yabancı Budist rahipler, Çin'e geldikleri zaman, Li-ts'un-hsü, kraliçe ve oğulları hep bu rahiplere saygı gösterirlerdi. Rahipler, Wu-t'ai-shan (五台山)[40] dağına gidip, gezdikleri zamanda, Li-ts'un-hsü devlet memurlarını yollayarak ona hizmet etmelerini emrederdi.[41] Ch'eng-huei (誠惠,) isminde bir

Budist rahip, kendisinin ejderhaları idare edebildiğini söylüyordu. Günün birinde Chên-chou (鎮州)'dan geçtiğinde, oranın âmiri Wang-jung (王鎔)[42] ona saygı göstermemişti. Buna kızarak şöyle demişti: "Benim 500 zehirli ejderham var. Onlardan birini çağırıp buraya gönderirsem, buradakiler hep balık gibi suyun içinde saklayacaklardır!" Ertesi sene yağmurdan seller olmuştu. Chên-chou'nun surları bozulmuş ve halk bunu tanrının bir cezası zannetmişti. Bunun üzerine, Li-ts'un-hsü ve karısı, prenslerini ve saraydaki kızlarını alarak bu Budist rahibe tapmışlardı. Budist rahip de onların saygılarını kabul etmiş ve mürid yapmıştı. Bundan dolayı, Kuo-ch'ung-t'ao'dan başka bütün hanedan erkânı, bu Budist rahibine tapmışlardı. Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü ve karısı, Budizm'e o kadar inanıyorlardı ki, Hsü-chou Chieh tu-shih'liğinde bulunan Wên-t'ao, imparatora kraliçe için kendisinin evini bir Budist tapınağı ile değiştirmesini teklif etmişti.[43] Li-ts'un-hsü öldükten sonra, karısı da Budist rahibesi olmuştu.

Diğer kraliçeler de Budizm'e inandıkları için,[44] Sha-t'o imparatorlarına bir dereceye kadar tesir etmekte idiler. Onlardan Li-ts'ung-k'e, tesir altında kalanlardan biri idi. Li-ts'ung-k'e gençliğindenberi, Budizm'e inanıyordu. Bilhassa daha veliaht olduğu bir sırada, babasının veziri olan An-ch'ung-huei'nin kendisini çekemediğini ve her zaman komlo kurup kendisini zor duruma düşüreceğini bildiği için

hep korku ve şüphe içinde yaşıyordu. Fakat ona karşı koyamıyacağını bildiği için de, gece ve gündüz Budist kitaplarını okumaktan ve dua etmekten başka bir şey yapamıyordu. [45] Kendisi Budizm'e inanmakla kalmamış; kızını da inandırmış ve onu bir Budist rahibesi yapmıştı.[46]

Sha-t'o'ların Budizme inanmaları sebebi ile,yabancı memleketlerden gelen Budist hocalar daÇin'e gelip kıymetli din kitapları veya mukaddes sayılan Buda kemikleri sunmakta idiler.[47] Ayrıca memleket içinde de birçok Buda mâbeti inşa edilmişti. M.S. 955 senesinde, yani en son Sha-t'o sülâlesinin yıkılmasından beş sene sonra, memlekette bulunan Buda mâbetlerinin sayısı 3336 idi.[48] Sha-t'o devrindeki Buda mâbetleri, memleketin askerî sistemi, iktisadî ve toplum emniyetinin aleyhinde idi. Askerlik yapmaktan kaçanlar, Budist rahibi oluyorlardı. Suçlular Buda mâbetlerine girip oralara sığınıyorlardı. Buda mâbetlerini inşa etmek için de bir hayli para sarfediliyordu. Onun için son Sha-t'o sülâlesinin yıkılmasından sonra, bütün Buda mabetleri de yeni imparator tarafından yıktırılmıştı.

3) Sha-t'o'ların Kültürüne Ait Diğer Notlar

Sha-t'o'ların kültürüne ait diğer şeyler hakkında pek

az malzememiz vardır. Burada bulduğumuz kısa kayıtları kısa olarak zikredeceğiz.

Sha-t'o'ların Batı Türklerinden olduklarını biliyoruz. Fakat yüz şekilleri, sadece "çukur gözlü, kıvrak sakallı" [49] veya "çukur gözlü, barbar sakallı"[50] olarak yazılıyordu. Bundan başka malûmatımız yoktur. Çin'de bulundukları zaman bile, eski alışkanlıkları olan inek, koyun veya at sütünden yapılmış, bugünkü ayrana benzer bir şeyler içiyorlardı; [51] birisine önem verdiklerini göstermek istedikleri zaman da, kendi elleriyle bunun üzerindeki kaymağı alıp önem verdikleri kimsenin ağzına veriyorlardı. Bu, Çin'in kuzeyinde bulunan kabilelerin önem verdikleri bir âdettir.[52]

Sha-t'o'lar sevindikleri zamanlar, başkalarının elbisesinden tutup, kafaları ile elbiselerini tuttukları kimseye dokunuyorlarmış.[53] Fakat bunun nasıl bir hareket olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Belki tuttukları elbiseyi kafalarına sürtüyorlardı; belki de göğüslerini birbirine yaklaştırıp sarılıyorlardı; belki de elbiselerinden hafifçe tutup yüzlerini birbirine yaklaştırıp bugünkü "yanaklardan öpme" gibi bir harekotte bulunuyorlardı. Yazık ki bunu kat'i olarak bilemiyoruz.

Sha-t'o'lar Çin'de bulundukları sürece, bilhassa saray da kaldıkları zaman, Çin protokoluna göre "Millî Müzik" veya "Hakikî Müzik" sayılan Çin müziğini dinliyorlardı. Buna rağmen kendi müziklerini de unutmamışlardı.

M.S. 944 senesinin şubat ayında Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei zaman zaman Çinli olmıyan yabancı askerleri çağırıp, üç telli Hun kemanını, Tibet flavatasını ve davul çalmalarını ve çıkardıkları seslere uyarak şarkı söyleyip dans etmelerini emrederdi. Çinli olan veziri Fêng-tao (馮道),[54] müzik dinlemek istedikleri takdirde, "Hakikî Müzik" dinlemesini, bu basit âletlerden çıkan sesleri dinlememesini tavsiye ediyordu. (Fêng-tao, "Hakikî Müzik" ile Çin müziğini kastediyordu.) Bunun üzerine imparator, "Bu müzik değil ki" diyerek onun teklifini kabul etmemişti.[55] İmparatorun demek istediği şuydu: Dinlediğim bu sesler müzik değil ki; müzik dinlemek istersem, tabii ki bahsettiğiniz "Hakikî Müziği" dinliyeceğim. Aynı senenin haziran ayında, birçok vezirler ve memurlar devamlı olarak "Hakikî Müzik" dinlemesini teklif ettikleri zaman, ancak bunu kabul etmişti.[56]

Beş Sülâle Çağı'nda Çinliler, Türkler gibi, Çincede Ts'u-chü (蹴鞠) denilen, bugünkü futbola benziyen bir oyunu çok severlerdi ve sarayda da dahil, her yerde bu oyun için spor sahaları inşa ettirmişlerdi.[57] Çin kaynaklarına göre Sha-t'o'lar da Ts'u-chü oyununu çok severlerdi. Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü bazen maiyetini ve memurlarını çağırır ve Ts'u-chü oyunu oynarlardı.[58] Bu imparator M.S. 923 senesinde tahta çıkarken, tahta çıkma merasimi yapmak için, fala göre Ts'u-chü sahasında bir altar inşa edilmişti. Fakat bu imparator bundan iki sene sonra, kutsal sayılan bu

kıymetli altarı sırf Ts'u-chü oyununa mani olmasın diye kaldırtmıştı.[59] Beş Sülâle Çağı'ndaki Sha-t'o'ların Ts'u-chü oyununu oynamalarına rağmen, Sha-t'o'ların bu oyunu Çin'e göç etmeden evvel Türklerden mi öğrendiklerini; yoksa Çin'de bulundukları sıralarda Çinlilerden mi aldıklarını bilemiyoruz.

Notlar

[1] CWTS, 25, s. 2a.

[2] CWTS, 25, s. 2b.

[3] CWTS, 25, s. 4a.

[4] CWTS, 32, s. 9b'de diyor ki: "M.S. 924 senesinin aralık ayında Li-ts'un-hsü, Hsi-yüan (西苑)'a giderek av tatbikatını seyretti."

CWTS, 32, s. 10a'da diyor ki: "M.S. 924 senesinin aralık ayında Li-ts'un-hsü şehir banliyösündeki kırlarda avlandı ve ancak güneş batarken saraya döndü."

CWTS, 32, s. 11a'da diyor ki: "M.S. 925 senesinin şubat ayında Li-ts'un-hsü şehir banliyösünde ava çıktı." "Li-ts'un-hsü, şehir banliyösüne çıkarak yabanî kazları okla avladı."

CWTS, 32, s. 11b'de diyor ki: "M.S. 925 senesinin şubat ayında Li-ts'un-hsü, Wang-mang (王莽) nehri civarına gidip yabanî kaz avladı."

CWTS, 32, s. 12a'da diyor ki: "M.S. 925 senesinin şubat ayında Li-ts'un-hsü, Kuo (郭) gölünde ördek avladı." "Li-ts'un-hsü, şehir banliyösüne giderek yabanî kaz avladı."

CWTS, 33, s. 5b'de diyor ki: "M.S. 925 senesinin eylûl ayında Li-ts'un-hsü, Chien-shan (尖山) dağında yabanî kaz avladı."

CWTS, 34, s. 3a'da diyor ki: "M.S. 926 senesinin şubat ayında Li-ts'un-hsü, Lêng-ch'üan (冷泉)'a gitti ve orada av tatbikatını seyretti."

[5]CWTS, 32, s. 9a.

[6]CWTS, 33, s. 9a.

[7]İ (伊): İ nehri demektir. Bu nehir bugünkü Ho-nan eyâletindeki Lu-shih-hsien (盧氏縣)'de bulunmaktadır. Bk. TH, s. 194.

[8]Ju (汝): Ju nehri demektir. Bu nehir bugünkü Ho-nan eyâletindeki Lin-chang-hsien (臨漳縣)'de bulunmaktadır. Bk. TH, s. 1649.

[9]CWTS, 34, s. 11a.

[10]Chung-mo (中牟): Bugünkü Ho-nan eyâletindeki Chêng hsien (鄭縣) şehrinin doğusunda bulunan bir eski şehirdir. Bk. TH, s. 82.

[11]Ching-hsin-mo (鏡新磨): Onun biyografyası için bk. HWTS, 37.

[12]CWTS, 34, s. 3a.

[13]CWTS, 137, s. 5b.

[14]CWTS, 36, s. 1b.

[15]Hsia-chou (夏州): Bugünkü Shan-hsi (陝西) eyâletindeki Heng-shan-hsien (橫山縣) şehrinin batısında idi. Bk. CKKC, s. 689.

[16]An-ch'ung-huei (安重誨): Onun biyografyası için bk. CWTS, 66; HWTS, 24.

[17]CWTS, 40, s. 8b.

[18]CWTS, 40, s. 9b.

[19]CWTS, 42, s. 9a.

[20]HWTS, 9, s. 3b'de diyor ki: "M.S. 943 senesinin ekim ayında Shih-ch'ung-kuei şehir banliyösünde avlandı."

HWTS, 9, s. 5a'da diyor ki: "M.S. 944 senesinin aralık ayında Shih-ch'ung-kuei, Kao-mên (皐門)'de tavşan avladı."

HWTS, 9, s. 5b'de diyor ki: "M.S. 945 senesinin mart ayında Shih-ch'ung-kuei, Ch'i-ch'eng (厥城)'da avlandı."

HWTS, 9, 6a'da diyor ki: "M.S. 945 senesinin kasım ayında Shih-ch'ung-kuei, Kao-mên'de tavşan avladı." "M.S. 946 senesinin şubat ayında, Shih-ch'ung-kuei, Pan-ch'iao'da ördek avına çıktı."

[21] HWTS, 9, s. 7a.

[22] CWTS, 32, s. 4b.

[23] CWTS, 38, s. 8b.

[24] CWTS, 38, s. 13b.

[25] HWTS, 9, s. 2a.

[26] CWTS, 81, s. 7a; 97, s. 9a.

[27] HWTS, 9, s. 2b.

[28] CWTS, 25, s. 2b.

[29] CWTS, 47, s. 1b.

[30] CWTS, 75, s. 12a.

[31] W. Eberhard, Sha-t'o Türkleri'nin Kültür Tarihi'ne dair notlar, Ankara, 1947, s. 19.

[32] CWTS, 32, s. 14b.

[33] CWTS, 42, s. 3a.

[34] CWts, 46, s. 13a.

[35] CWTS, 32, s. 10a.

[36] CWTS, 46, s. 13a.

[37] CWTS, 48, s. 1a.

[38] CWTS, 49, s. 3a.

[39] Yü-tien (于闐): Yani Khoten. Bk. CWTS, 138; HWTS, 74.

[40] Wu-t'ai-shan (五台山): Bir dağın ismidir. Bugünkü Shan-hsi (山西) eyaletindeki Wu-t'ai-hsien (五台縣) şehrinin kuzey-doğusunda bulunur. Bk. TH, s. 147.

[41]HWTS, 14, s. 4a.

[42]Wang-jung (王鎔): Çinlileşmiş bir Uygurdur. Onun biyografyası için bk. CWTS, 54; HWTS, 39.

[43]HWTS, 14, s. 4b.

[44]HWTS, 15, s. 2b'de diyor ki: "Sha-t'o imparatoru Li-ssŏ-yüan'ın ölümünden sonra karısı Wang, bir Budist rahibesi olmak istemişti."

HWTS, 17, s. 3a'da diyor ki: "M.S. 948'de Liao imparatoru Tê-kuang ile görüşmek istemişti. Fakat reddedilmişti. İkisi de Fêng-ch'an (封禪) Budist mâbedinde hapsedilip, hem soğuk hem açlık içinde kalmışlardı. Ana kraliçe birisini göndererek mâbetteki rahiplere: 'Eskiden bu mâbetteki onbinlerce rahibe yiyecek şeyler vermiştim. Şimdi bize hiç merhametiniz yok mu?" diye sormuştu. Rahipler: 'Yabancıların (yani Kitanların) ne düşündüğünü tahmin etmek zordur!' diye, yiyecek vermemişlerdi. Sonra Sha-t'o imparatoru gizlice yiyecek onlardan istemiş ve nihayet az bir yiyecek alabilmişti."

HWTS, 17, s. 5a'da diyor ki: "M.S. 950 senesinde ana kralıçe Li, hastalığı çok ağırlaşınca, imparatora: 'Ben öldükten sonra cesedimi yakıp, küllerini Fan-yang (范陽) Budist mâbedine gönderin. Yabancı ülkelerde bir hayalet olmak istemiyorum!' demişti. İmparator, kraliçesi ve maiyetiyle birlikte saçlarını omuzlarının arkasına bırakıp, ayakkabılarını çıkarıp ana kraliçenin cesedini yakdıktan sonra, yere gömmişlerdi."

HWTS, 17, s. 5b'de diyor ki: "Ana kraliçe An (安), Sha-t'o imparatoru Shih-ch'ung-kuei ile birlikte, Liao tarafından kuzeye götürülmüştü. Ölmeden evvel Shih-ch'ung-kuei'ye: 'Cesedimi yakın, küllerimi güney tarafına estirin. Ancak o zaman ruhum da Çin'e dönebilecektir.' demişti. An öldükten sonra çöllerde ne ağaç ve ne de ot bulunmadığı için, arabalar kırılmış ve cesedi yakılmıştı. Ana kraliçe, Li'nin

gömüldüğü yere gömülmüştü."

[45]CWTS, 46, s. 3a.

[46]HWTS, 16, s. 1b.

[47]CWTS, 67, s. 7a'da diyor ki: "M.S. 927 senesinin baharında, Batı memleketlerinden din kitapları hakkında bilgi edinip dönen bir hoca, beraberinde yumruk büyüklüğünde bir Buda dişi de getirmiş ve onu hediye olarak Sha-t'o imparatoru Li-ssŏ-yüan'a takdim etmişti. Bunun üzerine(Çinli olan) Chao-fêng, Buda dişinin hiçbir suretle kırılmıyacağını işitmiş olduğunu ileri sürmüş, bunun hakıkat olup olmadığını meydana çıkarmak için, bir deneyin yapılmasını teklif etmişti. Tecrübe edilince, ilk keserin vuruluşunda (Buda dişi) param parça olmuştu. Bu zamana kadar saray yetkilileri, Buda dişi hediye edenlere birkaç bin para ihsan ederlerdi. Buda dişinin kırıldığı öğrenilince, saray bu parayı vermekten vazgeçti."

CWTS, 79, s. 11a'da diyor ki: "M.S. 941 senesinde Chia-ye-mi-t'o (迦葉彌陀) devletinden, Shih-li (嘗 哩) adında bir hoca Buda'nın dişini yanına alarak deniz yolu ile (Sha-t'o'lara) gelmişti.

[48]HWTS, 12, s. 7a'da diyor ki: "M.S. 955 senesinde hakimiyet altında bulunan bütün topraklardaki Buda mâbetlerinin yakılması ve bütün faaliyetlerden vazgeçilmesi için emirler (Sonraki Chou Sülâlesi'nin Çinli olan imparatoru tarafından) verilmişti. Bu mâbetlerin sayısı 3336'yı bulmakta idi. O sıralarda Çin, para sıkıntısı çekmekte olduğundan, memleketin her köşesindeki tunçtan yapılmış Buda heykellerinin, hurda haline getirilerek, darphaneye teslim edilmesini ferman ile emredilmişti."

[49]CWTS, 19, s. 1b.

[50]HWTS, 43, s. 1b.

[51]HWTS, 14, s. 6a.

[52]HWTS, 8, s. 1b.

[53]HWTS, 6, s. 2b.

[54]Fêng-tao (馮道): Onun biyografyası için bk. CWTS, 126; HWTS, 54.

[55]CWTS, 82, s. 7b.

[56]CWTS, 82, s. 11a.

[57]CWTS, 4, s. 7a; 5, s. 4a; 5, s. 5a; 5, s. 6a; 6, s. 1a; 6, s. 7a.

[58]CWTS, 32, s. 11a.

[59]CWTS, 69, s. 2a.

III. Sha-t'o'ların Çinlileşmesi

Sha-t'o'lar, Çin'e tâbi olarak Çin'in kuzey mıntıkalarına yerleştikten sonra, Çinlilerle temas etmeğe başlamışlardı. M.S. 883 senesinde Li-k'ê-yung'un Ho-tung Chieh-tu-shih'liğine tâyin edilmesinden sonra Sha-t'o'lar, Çin âdetlerinin tesiri altında yaşamağa başlamışlardı. M.S. 923 senesinde Çin hükümdarlığını elde ederek, o zaman yabancıların Çinlileştikleri bir merkez olan Ho-nan bölgesine girmiş ve Çinlileşmeleri de gittikçe sür'atlenmişti. Bu Çinlileşme hareketi yüzünden, Sonraki Chou Sülâlesi'nin kurulmasına kadar Sha-t'o'lar ile Çinliler arasında pek belli başlı bir fark kalmamıştı. Sung Sülâlesi zamanında Sha-t'o'lar artık tamamen Çinlileşmişlerdi.

Sha-t'o'ların Çinlileşmesinin sebepleri çoktur. Başlıcaları şunlardır: A. Nüfus bakımından; B. Evlenme bakımından; C. Politika bakımından. Bunları ayrı ayrı inceliyelim:

A. Nüfus Bakımından

Sha-t'o'lar, Batı Türklerine mensup olan Ch'u-yüeh kabilesinin Chu-ye isimli küçük ve önemsiz bir kolu idiler.

M.S. 643 senesinde Batı Türkleri arasında kargaşalıklar baş gösterince, Sha-t'o'lar hayatlarını devam ettirmek için Çin'e tâbi olmak istediler ve adım adım Çin'e doğru göç etmeğe başladılar. Bu göç sırasında birçok savaşlar yapmak mecburiyetinde de kalarak sayısız kayıplar veren Sha-t'o'lar, Çin'e tâbi olarak, M.S. 661'de Tölös'lere, M.S. 741'de An-lu-shan'a ve daha birçok düşmanlara karşı T'ang Sülâlesi'ni müdafaa etmek için savaşmışlardı. O zamanki Sha-t'o'ların nüfusları bilinmiyordu. Şüphesiz ki bu aralıksız savaşlar, Sha-t'o'ların nüfusu üzerinde derin bir tesir yaratmış ve sayılarının çabuk azalmasına yol açmıştı.

M.S. 785-805 senelerinde Sha-t'o lideri Chu-ye Chin-chung ve oğlu Chu-ye Chih-i, Tibetli olan T'u-fan'lardan Çin hududuna kaçtıkları zaman, yanlarında getirdikleri Sha-t'o'ların sayısı ancak 30.000 kişi idi.[1] Yollarda savaş ede ede kaçan Sha-t'o'ların, Chu-ye Chin-chung da dahil olmak üzere büyük bir kısmı öldürülmüş, diğerleri ise dağılmıştı. Chu-ye Chih-i ile birlikte Çin'e varanların ise sadece 2.000 askeri ile, yanlarındaki 700 at ve deve gibi hayvanları vardı. Dağılmış olan Sha-t'o'lar, daha sonra gruplar halinde parti parti gelmişlerdi. Fakat bunlardan çoğu çocuk veya yaşlı kimseler idiler. O zamanki Sha-t'o'ların sayısı topu topu 10.000 kişiden ibaretti.[2]

M.S. 876 senesinde Sha-t'o lideri Li-k'ê-yung, T'ang Sülâlesine yardım ederek Huang-ts'ao isyanını bastırmağa ha

reket ettiği zaman, büyük bir kısmının Çin askerlerinin teş kil ettiği sadece 10.000 kişilik bir orduya kumanda ediyordu.[3] Normal olarak bir memleketin ordusu, nüfusun yüzde onundan fazla olamıyacağından, bütün nüfuslarının 100.000 kişiyi aşmaması gerekiyordu. Üstelik, eski bir Türk sözü olan, "Bir kişi bir askerdir" deyimine dayanarak durumu incelersek, o zamanki Sha-t'o'ların nüfusunun belki de 50.000 bile olmadığını görürüz. Her ne olursa olsun,o zamanki Sha t'o'ların nüfusunun pek az olduğu şüphesizdir.

T'ang Sülâlesi'nin kurulmasından sonra Çin'in nüfusu pek çoğalmıştı. M.S. 713-742 senelerinde Çinlilerin nüfusu 53 milyon kişi veya 19 milyon aile idi.[4] Bundan sonraki mütemadî harple, bilhassa Beş Sülâle Çağı'nda karışıklıklar ve aralıksız harpler, bu nüfus sayısını çabucak azaltmıştı. M.S. 960 senesindeki resmî rapora göre, ancak 2.309.812 aile kalmıştı.[5] Buna rağmen, yukarıdaki sayılara baktığımızda, Sha-t'o'ların nüfusunun bu nispetten bile ne kadar az olduğunu anlamak zor olmıyacaktır. Aynı zamanda,parlak bir yüksek kültüre sahip olmıyan, sayı bakımından çok az olan ve uzun zamandanberi Çin'de kalan, Sha-t'o'ların nasıl çabucak Çinlileştiklerini kolayca anlıyabiliriz.

Sha-t'o'ların nüfusu az idi. Bunun için, devletin siyasî, askerî ve iktisadî işlerinde Çinlileri kullanmak mecburiyetinde kalıyorlardı. Bu arada Sha-t'o'lar bilmiyerek Çinlileşirlerken, Çin'in nüfusu üzerinde de çok derin tesir

ler yaratmışlardı. Bu 'da, Çin nüfusunun azalması ve güneye doğru toplanmasıdır. Bunun sebebi devamlı harplerden başka sel ve çekirge felâketleri idi.

Sarı nehrin akışı, Doğu Han Sülâlesi zamanında (M.S. 25-220) düzenlendikten sonra, bu nehir 700 sene kadar zararsızca akmıştı. Fakat Beş Sülâle Çağı'nda Çinliler, Sha-t'o'ların istilâsına karşı savaşı kazanabilmek için, birçok defalar Sarı nehrin setlerini bozdular.[6] Böylece Sarı nehir aralıksız olarak durmadan taşmış ve halka büyük ölçüde zarar vermişti.[7] Aynı zamanda, kuzey Çin'de çok müthiş çekirge felâketi olmuş ve sayılamıyacak kadar kuzey Çin halkının ölmesine de sebep olmuştu.[8] Sha-t'o'ların Çin'de bulundukları zamanda, zaten kuzey Çin'in ahalisinin çoğu mütemadi harplerde ölmüş veya harplerle güneye kaçmışlardı. Sha-t'o'lar Çin'de hükümdarlığı elde ettikten sonra, nehir suyunu kontrol etmedikleri, sulama işlerinde gayret sarfetmedikleri ve çekirge felâketine karşı da uygun tedbirler almadıkları için, kuzey Çin halkı, ya bunun gibi tabii felâketlerden can vermiş veyahut da yurtlarını terkederek güneye doğru göç etmişlerdi. Bundan dolayı, Beş Sülâle Çağı'ndaki kuzey Çin nüfusu çabucak azalmış, güney Çin nüfusu ise şiddetle çoğalmıştı. Bu mesele, diyebiliriz ki Sha-t'o'ların Çin toplumuna yaptıkları en derin etkilerinden biridir.

B. Evlenme Bakımından

Yukarıda anlattığımız gibi, sayısı zaten az olan Sha-t'o'lar, Çin'de bulundukları zaman da birçok savaşlara katılarak can vermişlerdi. Sel veya çekirge felâketlerinde ölenler içinde muhakkak ki Sha-t'o'lar da vardı. Diğer Sha-t'o'lar da Çinlilerle evlenmiş ve Çin toplumunun bir unsuru olarak yaşamışlardı. Bu Sha-t'o'-Çin evlenmesi Sha-t'o'ların Çinlileşmesinde çok önemli bir sebep olmuştu.

Sha-t'o'lar da, eski Türkler gibi Çinli kızlarını severlerdi. Beş Sülâle Çağı'ndaki sekiz Sha-t'o imparatorundan, sadece Shih-ching-t'ang ve Shih-ch'ung-kuei, yani baba ve oğlu Çinli olmayan yabancı kızla evlenmişlerdi. Yani Sha-t'o imparatorlarının yüzde yetmişbeşi Çinli kızlarla evlenmişlerdi. Shih-ching-t'ang'ın hanımı Li, Li-ssû-yüan'ın kızıydı.[9] Li-ssû-yüan'ın hanımı Çinli idi.[10] Li de bir Sha-t'o-Çin melezi olmalıydı. Shih-ch'ung-kuei'nin hanımı Chang ise, Chang-ts'ung-hsün (張從訓)'ün kızıydı.[11] Chang-ts'ung-hsün Çinlileşmiş olan bir Uygurdur.[12] Bu sebeple, bütün Sha-t'o imparatorları Çinli kızlarla evlenmişti dersek, pek yanlış sayılmaz. Yalnız Sha-t'o imparatorları değil, Shih-ching-t'ang'ın büyük kızından başka, bütün Sha-t'o prensleri veya prensesleri de hep Çinlilerle evlenmişlerdi. Shih-ching-t'ang, politik sebeplerle kızını bir Sha-t'o generali olan Yang-ch'êng-cha (楊承祚)'ya vermişti.[13] Bunlar da bize gösteriyor ki; Sha-t'o kızları da Çinli erkeklerle evlenmek istemişler veya kendilerinin nüfusu az olduğundan,Çinli

erkeklerle evlenmek zorunda kalmışlardı. Sha-t'o halkının ise Çinlilerle evlenip evlenmediğini tarih kitapları kaydet miyorlar. Fakat, Sha-t'o hükümdarlarının Çinlilerle evlenmekten hoşlandığına göre, Çinlilerle evlenen Sha-t'o halkının da az olmaması lâzımdır.

Evlenme yolu ile iki millet kolaycak birleşebilmişti . Sayısı az olan Sha-t'o'ların Çinlilerle evlenmesi Sha-t'o'ların ikinci nesilleri üzerinde de derin tesirler yaratmıştı. Li-k'ê-yung'un hanımı Çinli idi.[14] Bu sebeple ilk Sha-t'o imparatoru, yani Li-k'ê-yung'un oğlu Li-ts'un-hsü de bir Sha-t'o-Çin meleziydi. Li-ts'un-hsü oldukça Çinlileşmişti. Li-ts'un-hsü, Çin müziği bilir ve beste de yapabilirdi. Çin operasını sever ve zaman zaman bizzat süsle nip, operacılarla birlikte oynayarak hanımı Liu (劉)'yu sevindirirdi. Üstelik, Ch'un-ch'io (春秋)[15] gibi klâsik kitapları okuyabilir, kopyasını yazabilir ve manasını da az çok anlıyabilirdi.[16] Çin müziğini ve Çin operasını iyi bilen, Çin filozofu Konfuçyüs'ün yazdığı tarih kitabı, Ch'un-ch'io'yu okuyabilen bir Sha-t'o-Çin melezinin ne kadar Çinlileştiğini anlamak pek zor olmasa gerektir.

İkinci Sha-t'o imparatoru Li-ssŏ-yüan, Li-k'ê-yung'un evlâtlığı idi. Kendisi bir Sha-t'o değildi. Fakat hayatı Sha-t'o cemiyeti içinde geçtiğine göre, bir Sha-t'o da sayılabilirdi. Bütün vaktini savaşlarla sarfetmişti. Kendisi çok Çinlileşmemişti. 60 yaşında tahta oturduktan sonra,Çin

kültürüne daha da önem vermeğe başlamış ve arasıra kendisinin bir yabancı olması sebebiyle aşağılık duygusu içinde kalmıştı. Geceleyin tütsü yakarak göğe dua ederek şöyle derdi: "Ben aslında bir yabancıyım. Memleketin bu karışık durumunda tahta oturtuldum. Kutsal,hikmetli bir kimseyi dünyaya getirip, halkı idare etmesiniarzu ediyorum."[17] .Yani, kendisinin bir yabancı olduğunu hiçbir zaman unutmamıştı. O nun Çin kültürüne önem vermesi, bilginlere saygı göstermesi ve Çin kitapları okuması sadece Çin'i idare etmek için aldığı bir nev'i siyasal tedbir idi. Kendisi Çin kültür ve edebiyatının sevmemişti. Onun için zaman zaman çocuklarına Li-ts'un-hsü gibi Çince yazmayı ve okumayı, çok fazla öğrenmemelerini ikaz etmişti.

Bütün bunlara rağmen, Li-ssŏ-yüan'ın çocukları, bilhassa Li-ts'ung-jung (李從榮),[18] Çin kültürünü son derece severlerdi. Li-ts'ung-jung, Konfuçyüs'ün kitaplarını ve Çin şiirlerini severdi. Sık sık bilginleri yemeğe davet edip bir yandan içki içer ve bir yandan da şiirleri okurdu.[19] Li ssŏ-yüan'ın diğer çocuğu, yani üçüncü Sha-t'o imparatoru Li ts'ung-hou, 8 yaşında iken Ch'un-ch'io kitabını okumaktan hoşlanır ve manasını da az çok anlıyabilirdi.[20] Dördüncü Sha-t'o imparatoru, yani Li-ssŏ-yüan'ın diğer bir çocuğu olan Li-ts'ung-k'ê ise, aslında yine bir Çinliydi. Küçük iken Li-ssŏ-yüan tarafından evlât olarak kabul edilmişti. Hayatını ok atmak ve ata binmekle geçirmişti. Onun için o da

Sha-t'o'laşmış bir Çinli sayılırdı. Yalnız kendisi tahta o turduktan sonra, diğer Sha-t'o imparatorları gibi yeniden, yavaş yavaş, iyice Çinlileşmeğe başlamıştı.

İkinci Sha-t'o imparatorluğunun kurucusu Shih-ching-t'ang'ın menşei hakkında da muhtelif kayıtlar vardır. Kendisinin bir Çinli mi yoksa Sha-t'o'lu mu veya Çin'in batı kavimlerinden mi geldiği belli değildir.[21] Fakat küçüklüğünden beri Sha-t'o içtimai hayatı içinde yaşamıştı. Bir Sha-t'o'dan pek farkı yoktu. O büyüdükten sonra fazla konuşmağı ve gülmeği sevmezdi. Li-mu (李牧)[22] ve Chou-ya-fu (周亞夫)[23] tarafından yazılan askerî kitapları çok severdi.[24] Tahta oturduktan sonra Taoist Lao-tzŏ (老子)'nın[25] yazdığı bir kitap olan Tao-tê-ching (道德經)'i[26] sevmeğe başladı. Bu kitabı bütün memlekette yaymak için devlet adamlarına emretti.[27] Shih-ching-t'ang, şimdiye kadar Çinliler üzerinde derin bir tesır yaratan Tao-tê-ching'i bastırmış ve Çin edebiyatına büyük yararlıklar göstermişti. Buraya kadar, kendisinin ne kadar Çinlileştiği de açık olarak görülür.

İkinci Sha-t'o imparatorluğunun ikinci imparatoru olan Shih-ch'ung-kuei ise, babası Shih-ching-t'ang'a pek benzememişti. Bu zat, Çin kültür veya edebiyatını sevmiyordu. Daha çok küçük iken babası, Wang-li (王禮) adlı bir öğretmene Li-chi (禮記)'yi[28] ona öğretmesini emretmişti. Fakat o, bu kitabın asıl manasını anlayamamış ve Wang-li'ye: "Bu ailemizin işi değil." demişti.[29] Shih-ch'ung-kuei eski Türk-

ler gibi ava son derece düşkündü. Kitan'lar onun memleketine hücum ederken bile, o ava gitmişti.

Üçüncü Sha-t'o imparatorluğunun ilk imparatoru Liu-chih yüan da az çok Çinlileşmişti. Onun oğlu Liu-ch'êng-yu ise daha çocuk iken tahta oturtulmuş ve çok geçmeden Çinli olan Kuo-wei tarafından indirilmişti. Bu zamana kadar bütün Sha-t'o'ların Çinlileşmesi az çok tamamlanmak üzere idi. Artık bu çocuk imparatorun Çinlileşmiş olup olmadığı önemsizdir.

C. Politika Bakımından

Genel olarak, Sha-t'o'lar T'ang Sülâlesi'ne tâbi olduktan sonra Sha-t'o ve Çinliler çok iyi geçinmişlerdi.Tang Sülâlesi, Sha-t'o'ların yardımı ile birçok isyanları bastırmış ve defalarca çökme tehlikesinden kurtulmuştu. Sha-t'o'lar ise T'ang Sülâlesi'ne yardım ederek T'ang Sülâlesi'nden çeşitli memuriyet ve ünvanlar kazanmışlardı. İki millet arasındaki ananevî dostluk Sha-t'o'lara çok tesir etmişti. Onlar , T'ang Sülâlesi'nin bır parçası olduklarını hissetmiş ve Tang imparatoru için çalışmak istemişlerdi. Bu sebeple Li-k'ê-yung, T'ang Sülâlesi'nin son zamanlarında, devletin karmakarışık bir durumda olmasına rağmen yine de çok sadakat göstermişti. M.S. 883 senesinin ocak ayında T'ang Sülâlesi'ne karşı isyan eden Huang-ch'ao, bir elçiyi Li-k'ê-yung'a göndere-

rek rüşvet verip kendisine yardım etmesini istemişti.[30] Fakat Li-k'ê-yung bunu kabul etmemiş, bilâkis Çin'in büyük bir kısmını zaptedən ve hiçbir kimseye yenilmiyen bu isyan ordusunu yenip yok etmişti.

Li-k'ê-yung'un T'ang Sülâlesi'ne sadık kalmasında, Çin'li olan maiyetinin tesiri olmuştur. Onun maiyetinin çoğu eskiden T'ang Sülâlesi'nde çalışmış olan devlet adamları idi. Onlar, Li-k'ê-yung'u "T'ang Sülâlesi'ne sadık olan bir şahıs" gibi yaparak T'ang devletini kurtarmak istemişlerdi. Li-k'ê-yung ise kendisini kuvvetlendirmek için "İsyanları bastırarak T'ang Sülâlesi'ne yardım etme" politikasını güttüğünden daha fazla Çinli kazanıp kullanmak istemişti. Onun için Li - k'ê-yung yalnız meşru T'ang imparatorunu tanımış ve daima T'ang imparatoruna karşı olanlara hücum etmişti. Li-k'ê-yung'un bu politika tedbiri daha sonra Sha-t'o'lara Çin iktidarını kazandırmıştı. Fakat aynı zamanda Sha-t'o'lar da bilmiyerek, T'ang Sülâlesi'ni devam ettiren ve Çin kültürünü koruyan bir kudret haline gelmişti. Böylece Sha-t'o'lar da çabucak Çinlileşmişlerdi.

Li-k'ê-yung'un T'ang Sülâlesi'ne sadık kalması, oğluna çok derin tesir etmişti. M.S. 907 senesinin nisan ayında T'ang imparatoru Shao-ti (少帝), kendisine yapılan büyük tazyike boyun eğerek, tahtı Chu-wên lehine bırakmıştı. Aynı senede Ssû-ch'uan Chieh-tu-shih (四川節度使) Wang-yen (王衍),[31] Li-k'ê-yung'a haber göndererek, kendisinin de müsta-

kil bir bölgede idare kurmasını ve isyanı bastırıp T'ang imparatorunun kuşaklarından bir veliaht bularak tekrar kendi mıntıkalarını çekilmelerini teklif etmişti. Fakat Li-k'e-yung bunu tereddüt etmeden reddetmiş ve oğlu Li-ts'un-hsü'ye şöyle demişti: "Eskiden T'ang imparatoru Shih-mên (石門)'e[32] kaçtığı zaman, ben askerlerimi alarak isyan eden hainleri öldürmüştüm. O zamanki kudretim ve şerefim bütün memlekette ün salmıştı. İmparatoru tehdit ederek kendimi bir imparator yapsaydım, kim itiraz edebilirdi? Fakat ben düşünüyorum ki ailemiz eskidenberi T'ang devletine sadık kalarak yararlılıklar göstermiştir. Ömrümün sonuna kadar kendimi imparator yapamam. Bundan sonra sen de bütün vaktini ve gayretini T'ang Sülâlesi'nin kalkınmasına vermelisin."[33]

Bundan bir sene sonra Li-k'e-yung öldü. Fakat oğlu Li-ts'un-hsü, sözünü unutmamıştı. Çinli olan maiyeti de T'ang Sülâlesi için çalışmasını sıkıdan sıkıya tembih etmişlerdi. Onun için Li-ts'un-hsü'nün bütün politik tedbiri "T'ang Sülâlesi'nin kalkınması" idi. M.S. 923 senesinde, baba oğul Li-ssŭ-yüan ve Li-ts'ung-k'e, Sonraki Liang Sülâlesi'nin başkentini zaptettikleri zaman, Li-ts'un-hsü şöyle demişti: "T'ang Sülâlesi'nin kalkınabilmesi hep ikinizin meziyeti ile olmuştur."[34] Sonraki Liang Sülâlesi memurları Li-ts'un-hsü'nün atının dizginlerini çekerek, kendilerinin aslında T'ang Sülâlesi'ndeki memurlar olduklarını, istemiyerek Sonraki Liang Sülâlesi'nde çalıştıklarını ve T'ang Sülâlesi'nin bir daha

kalkınmasını görebildikleri için gözleri arkada kalmadan rahatça ölebildikleri anlatmışlardı. Li-ts'un-hsü bu sözleri şöyle cevaplandırmıştı: "Yirmi senedenberi sizin için kanlı savaşlar yapıyorum. Sizler bir daha üzülmeyiniz! "[35] Li-ts'un-hsü hakikaten T'ang Sülâlesi'nin kalkınması için çalışmıştı. Kendisinin tahta oturduktan sonraki ilk emri, Sonraki Liang Sülâlesi'nde değiştirilen bütün yer isimlerini, memurluk isimlerini ve hatta tapınak isimlerini T'ang Sülâlesi'ndeki eski isimlere değiştirmesi olmuştu.[36] Kurduğu devletin ismi ise "T'ang" idi. Tarihçiler, "T'ang" isimli bu iki memleketin, birbiriyle karıştırılmasın diye Li-ts'un-hsü tarafından kurulan "T'ang" devletine "Sonraki" kelimesi ilâve edilmişti.

Her şey bize gösteriyor ki Sha-t'o'lar tarafından kurulan "Sonraki T'ang Sülâlesi" yeni bir sülâle değil, T'ang Sülâlesi'nin yeniden bir doğuşu idi. Sha-t'o'lar Çin'i zaptetmemiş, sadece T'ang Sülâlesi için intikam almışlardı. Yeni kurulan "Sonraki T'ang Sülâlesi" ve daha evvelki "T'ang Sülâlesi" arasında politika bakımından hemen hemen hiç fark yoktu. Bu "T'ang Sülâlesi'nin kalkınması" havasının altında yaşıyan Sha-t'o'lar da T'anglaşmış, yani Çinlileşmişlerdi.

Notlar

[1]CWTS, 25, s. 1a diyor ki: "T'ang Sülâlesi'nin Chên yüan (貞元) saltanat devresinde (M.S. 785-805) Sha-t'o lideri Chu-ye Chin-chung, Tibetli olan T'u-fan'lara yenildikten sonra, 7.000 çadırlık kabilesini alarak Kan-chou'ya göç etmişti. Çok geçmeden Chu-ye Chin-chung 30.000 kişilik kabilesini alarak doğuya doğru kaçmıştı. Bu sırada T'u-fan ordusu peşlerine düşmüştü. Chu-ye Chin-chung savaşta can vermişti. Büyük oğlu Chu-ye Chih-i, geri kalanları toplamış ve Ling-chou'ya varmıştı." Ayrıça bk. HTS, 218, s. 2a.

[2]HWTS, 4, s. 1a.

[3]CWTS, 25, s. 3a.

[4]CWTS, 58, s. 10a.

[5]CWTS, 146, s. 3a.

[6]CWTS, 28, s. 12a diyor ki: "M.S. 918 seneşinin şubat ayında Sonraki Liang generali Hsieh-yen-chang (謝彥章), Yang-liu (楊劉) şehrine saldırdığı zaman, takviye için gönderilen Sha-t'o ordularını önlemek maksadiyle Sarı nehrin setini bozmuştu. Böylece nehir suyu Li'lerce uzağa kadar taşmıştı."

CWTS, 29, s. 12b diyor ki: "M.S. 923 senesinin ağustos ayında Sonraki Liang'lar, Hua-chou (滑州)'nun güneyindeki Sarı nehrin setini bozarak nehir suyunu Ts'ao (曹), p'u (濮) ve Wên-yang (汶陽) şehirlerine kadar aktırtmıştı. Bu, hep kuzeyde bulunan Sha-t'o ordularının güneye inmelerine mani olmak içindir."

[7]Beş Sülâle Çağı'ndaki başlıca sel felâketleri şunlardır:

CWTS, 33, s. 10b'de diyor ki: "M.S. 925 senesinin aralık ayında Sarı nehir taştığı için yurtlarını terkederek başka yerlere göç etmiş hanelerin sayısı onda dört veya be-

şi bulmuştu."

CWTS, 42, s. 9b'de diyor ki: "M.S. 931 senesinin kasım ayında Sarı nehir taştığından 4.000 hane boğularak ölmüşlerdi."

Başka sel felâketleri için bk.CWTS, 80, s. 3b; 81, s. 2b; 82, s. 11a; 84, s. 10a; 84, s. 11b; 84, s. 12a; 101, s. 6b; 102, s. 7b; 103, s. 4a.

[8]Beş Sülâle Çağı'ndaki çekirge felâketleri şunlardır:

CWTS, 81, s. 9a'da diyor ki: "M.S. 943 senesinin ocak ayında Ho-nan-fu'daki halkın çoğu açlıktan ölmüş, ayrıca 5387 hane başka yerlere göç etmişlerdi. Bütün memleket çekirge felâketine uğradığından ölen ve göç eden halkın sayısı onbinlerce idi."

CWTS, 81, s. 9b'de diyor ki: "M.S. 943 senesinin şubat ayında Ho-chung bölgesinden başka yerlere göç eden halkın sayısı 7759 hane idi."

CWTS, 81, s. 12a'da diyor ki: "M.S. 943 senesinin haziran ayında Pei-chou (貝州)'daki 3700 hane başka yerlere göç etmişlerdi. Shan-chou (陝州)'da çekirge sınıra girerek bütün ekin yapraklarını yediği için 8100 hane başka yerlere göç etmişlerdi."

CWTS, 82, s. 1b'de diyor ki: "M.S. 943 senesinin temmuz ayında Chimg-chou (滫州), Ch'ing-chou (青州), Ts'i-chou (磁州) ve Yeh-tu (鄴都)'da 5890 hane hep birlikte başka yerlere göç etmişti."

CWTS, 82,s. 2b'de diyor ki: "M.S. 943 senesinin eylül ayında 37 Chou çekirge felâketine uğradığından ölen halkın sayısı yüzbinlerce idi."

CWTS, 82, s. 4b'de diyor ki: "M.S. 943 senesinin aralık ayında Shan-chou'daki halkın başka yerlere göç eden halkın sayısı 12.300'ü bulmuştu. Ho-nan bölgesinde ise açlıktan ölen halkın sayısı 26.000 kişi idi.

CWTS, 82, s. 5a'da diyor ki: "M.S. 944 senesinin ocak

ayındaki istatistiğe göre, o sene bütün memlekette açlıktan ölen halkın sayısı yüzbinlerce idi."

Başka çekirge felâketleri için bk. CWTS, 80, s. 10b; 81, s. 2b; 81, s. 5b; 81, s. 12a; 81, s. 12b; 82,s. 10a; 82, s. 10b; 84, s. 3a; 84, s. 8a; 84, s. 8b; 84, s. 10b; 100, s. 9b; 101, s. 6b; 101, s. 7b; 102,s. 4a.

[9]CWTS, 49, s. 7a.

[10]CWTS, 49, s. 4b.

[11]CWTS, 91, s. 10b; 86, s. 2b.

[12]CWTS, 91, s. 10a'da diyor ki: "Chang-ts'ung-hsün(張從訓), diğer ismi Tê-kung (德恭), aslında Ku-ts'ang (姑臧)'lı idi. Uygurların bir kolu olan atası Sha-t'o'larla birlikte Yün-chung'a yerleşmişti. Sonra Li-k'ê-yung ile beraber T'ai-yüan'a taşınmıştı. Bu sebeple,Chang-ts'ung-hsün de T'ai-yüan'lı sayılmıştı. Dedesi Chün-chêng (君政), Yünchung'da bir memur idi. Çince olmıyan yabancı lisanı bilir, Budizm'e inanırmış. Babası Li-ts'un-hsin, Li-k'ê-yung'un evlâtlığıdır. Kendisi ise Konfüçyüs'ün yazdığı kitapları okumuş, ata binmekte ve ok atmakta pek usta imiş. İlk Sha-t'o imparatoru Li-ts'un-hsü tarafından Chi-luan(繼鑾) ismi verilmişti. İkinci Sha-t'o imparatoru Li-ssŏ-yüan zamanında ismini, asıl ismi ve soyadı olan Chang-ts'ung-hsün olarak değiştirilmişti."

[13]CWTS, 97, s. 7a.

[14]CWTS, 49, s. 1a'da diyor ki: "Li-k'ê-yung'un hanımı Ts'ao (曹), Li-ts'un-hsü'nün annesidir. T'ai-yüan'lıdır."

[15]Ch'un-ch'io (春秋): Konfüçyüs'Ün, Lu-shih (魯史) kitabına dayanarak yazdığı M.Ö. 722-481 seneleri arasındaki bir tarih kitabıdır. Bu kitap bir hükümdarın nasıl hareket etmesi ve nasıl hareket etmemesi lâzım geldiğini; yani asil zadelerin siyasetteki ahlâkları hakkında fikirlerini anlatarak Konfüçyüs'ün ahlâk ve devlet felsefesini ihtiva etmektedir. Lu, Konfüçyüs'ün yaşadığı derebeyliğin ismidir .

Lu-shih ise, Lu Derebeyliği'nin Tarihi demektir.Ch'un-ch'io için ayrıca bk. W. Eberhard, Çin Tarihi, s. 45-48; 74-75.

[16] CWTS, 27, s. la'da diyor ki: "Li-ts'un-hsü küçüklüğündenberi müziği iyi bilir, onun için zaman zaman şarkı söylemesini ve dans etmesini isterlerdi. 13 yaşında iken Ch'un-ch'io gibi klâsik kitapları okuyabilir, kopyasını yazabilir ve manasını da az çok anlıyabilirdi."

HWTS, 37, s. 1b'de diyor ki: "Li-ts'un-hsü, Çin operasını sever ve beste yapabilirdi. Şimdiye kadar(yani Sung Sülâlesi'nde) Fên-chin (汾晉)'deki halkın çoğu, onun yazdığı besteleri de söylerlerdi."

TCTC, 272'de diyor ki: "Li-ts'un-hsü küçüklüğündenberi müziği iyi bilir ve onun için şarkıcılar ve operacılara çok müsamaha edilir ve daima onun yanında kalarak hizmetçilik yaparlardı. Li-ts'un-hsü, zaman zaman bizzat süslenip, operacılarla birlikte oynıyarak hanımı Liu'yu eğlendirirdi."

[17] HWTS, 6, s. 10b.

[18] Li-ts'ung-jung (李從榮): Onun biyografyası için bk. CWTS, 51; HWTS, 15.

[19] HWTS, 15, s. 6a.

[20] CWTS, 45, s. la'da diyor ki: "Li-ts'ung-hou 8 yaşında iken Ch'un-ch'io kitabını okumaktan hoşlanır ve manasını da az çok anlıyabilirdi."

[21] CWTS, 75, s. la'da diyor ki: "Shih-ching-t'ang, T'ai yüan'lı idi. Aslında Han Sülâlesi'nin veziri olan Fên(詹)'in neslinden idi. Han Sülâlesi'nin son zamanlarında memleket karışık bir duruma düştüğü için Fên'in nesilleri Çin'in batısına göç ederek Kan-chou'da oturmuşlardı. Shih-ching-t'ang'ın büyük dedesi Ching (璟), T'ang Sülâlesi'nin Yüan-ho (元和) saltanat devresinde (M.S. 806-821) Sha-t'o'larla birlikte Çin'e yerleşmişti."

HWTS, 8, s. la'da diyor ki: "Shih-ching-t'ang'ın babası Nieh-lieh-chi (臬捩雞) idi. Onun ataları Çin'in batı

sındaki kavimlerden idi. Sonra Sha-t'o'larla birlikte Çin'e tabî olarak Ordos dağlarına yerleşmişlerdi."

TCTC, 271'de diyor ki: "Shih-ching-t'ang'ın ataları Sha-t'o'lardan idi."

[22]Li-mu (李牧): Chan-kuo (戰國), yani Muharip Devletler Devri'nde (M.Ö. 481-256) Chao (趙) isimli bir devletin savaş tekniğinde ün salmış bir general idi.

[23]Chou-ya-fu (周亞夫): Batı Han (西漢) Sülâlesi'nin Hou-yüan (後元) ve Chung-yüan (中元) saltanatlarında(M.Ö. 163-143) Hun'lara karşı savaş tekniğinde ün salmış bir general idi.

[24]CWTS, 75, s. 1b.

[25]Lao-tzŭ (老子): Yani Lao-tan (老聃). Soyadı Li, ismi Erh (耳)'dır. Onun hayatı ve felsefesi için bk. W. Eberhard, Çin Tarihi s. 49-50.

[26]Tao-tê-ching (道德經): Lao-tzŭ tarafından yazılmış ahlâk hakkındaki bir kitabın ismidir. Ayrıca bk. W. Eberhard, Çin Tarihi s. 49-50.

[27]CWTS, 79, s. 4b'de diyor ki: "M.S. 940 senesinin haziran ayında Taoist Chang-chien-ming (張萬明)'i şereflendirmek maksadiyle T'ung-yüan-hsien-shêng (通元先生) lâkabı verilmişti. O zaman imparator Shih-ching-t'ang, Tao-tê-ching'i severmiş ve zaman zaman Chang-chien-ming'i çağırıp anlatmasını istermiş. Onun için Chang-chien-ming'e bu kitabı hakketip bütün memlekette yaymasını ve Ho-ning (和凝)'e yeni bir önsöz yazmasını emretmişti."

[28]Li-chi (礼記): Çinliler tarafından Wu-ching(五經), yani "Beş Klâsik Kitap" olarak bir araya toplanmış bir "Adet Kitabı"dır. Bu kitapta asilzadelerin hayatta ne tarzda hareket etmeleri icap ettiğine dair tarifler ihtiva vardır. "Beş Klâsik Kitap", Shih-ching (詩經, yani Şarkılar Kitabı), Shu-ching (書經, yani Belgeler Kitabı), İ-ching (易經, yani Değişiklikler Kitabı), Li-chi (礼記, yani Adetler Kitabı)

ve Ch'un-ch'io (春秋, yani İlkbahar ve Sonbahar Vaka-i-nameleri)'den ibarettir. Ayrıca bk. W. Eberhard, Çin Tarihi, s. 72-74.

[29] CWTS, 81, s. 1a.

[30] CWTS, 25, s. 6a'da diyor ki: "M.S. 883 senesinin ocak ayında Huang-ts'ao generallerinden olan Mi-ch'ung-wei (米重威)'yi, Li-k'ê-yung'a göndererek, büyük miktarda rüşvet vermişti. Li-k'ê-yung rüşvet olarak verilen parayı kabul edip generallerine dağıtmış, Huang-ts'ao'nın fermanını ise yakmak suretiyle yok etmişti."

[31] Wang-yen (王衍): Onun biyografyası için bk. CWTS, 136; HWTS, 63.

[32] Shih-mên (石門): Bugünkü Shan-hsi (陝西) eyâletindeki Lan-t'ien-hsien (藍田縣) şehrinin güney-batısında bulunan bir yerdir. Bk. Fu-lê-ch'êng (傅樂成), Sui-t'ang-wu Tai-shih (隋唐五代史), s. 171.

[33] CWTS, 26, s. 14a; TCTC, 271.

[34] CWTS, 46, s. 2a.

[35] CWTS, 30, s. 2a.

[36] CWTS, 30, s. 4a.

Sonuç

T'ang Sülâlesi'nin son zamanlarında, Sha-t'o'lar evvelâ Çin'e göç edip Çin'in kuzey sınırlarında Çin'e tâbi olarak yaşadılar; sonra Çinlilere devamlı yardım ederek birçok kanlı savaşlara katılmalar ve şöhret kazandılar ve bundan dolayı da Çin'in kuzey hududundaki en kuvvetli bir devlet haline geldiler. Daha sonra onların lideri Li-k'ê-yung zamanında, T'ang Sülâlesi'nin iç karışıklıklarından faydalanarak T'ai-yüan bölgelerini kendi ellerine geçirdiler. Li-k'ê-yung'un oğlu Li-ts'un-hsü zamanında ise, T'ang Sülâlesini yeniden kurma bahanesiyle, T'ang Sülâlesi'ni deviren Son raki Liang Sülâlesi'ni de yok edip Çin'de büyük bir imparatorluk kurdular. Devamlı olarak Çin'de üç sülâle kurmuş, 28 senelik bir hükümdarlığı sürdürmüş olan Sha-t'o'lar, daha sonra kısa bir zamanda Çinlileştirilmelerine rağmen, Çin'e olan etkileri büyük olmuştur. Sha-t'o'ların Çin'e yaptıkları önemli etkilerini sıra ile aşağıya yazıyoruz.

1. Çin'in iktisat ve kültürünün güneye nakledilmesi:

Beş Sülâle Çağı'nda, Sha-t'o'lar Çin'de hükümdarlığı elde etmek için mücadele ettikleri sıralarda, kuzeyde bulunan Kitan'lar da bu fırsattan faydalanarak Çin'e hücum ettiler. Sarı Irmak vadisinde 50 seneden fazla devamlı olarak hergün savaş oldu. Bu savaşlar sırasında, kuzey Çin'deki

mal, mülk ve servet yok denecek derecede yok olmuş ve iktisadî durum da tüm olarak bozulmuştu. Orada bulunan ahali de güney Çin'e gidip yerleşmek zorunda kaldılar. Ayrıca kuzey Çin'e gelen Sha-t'o'lar ve Kitan'ların dilleri,simaları ve âdetleri de, orada yaşıyan Çinlilerinkine hiç benzemiyordu. Bu yüzden kuzey Çin kültürü de, onlar tarafından mahvedilmişti. Güney Çin'de ise, birçok feodal kırallık veya imparatorlukların bulunmasına rağmen aralarında pek fazla bir anlaşmazlık olmuyor ve iyi geçinebiliyorlardı. Sulh içinde kültür ve iktisadî durumlarını da devam ettirip, genişletebiliyorlardı. Aslında çok fakir ve sönük bir bölge olan güney Çin, her devletin sarfettiği gayret sonunda, iktisat ve medeniyet bakımından parlak bir bölge haline geliyordu. Bu kadar kısa bir müddet içinde,iktisadî bakımından bu kadar yükselebilmiş bir bölgeye daha önceki Çin tarihinde rastlanmamıştır. Sha-t'o'ların idaresi altında bulunan kuzey Çindeki kültür, medeniyet ve ekonomi günden güne gerilerken , Çinlilerin idaresi altında bulunan güney Çin ise durmadan yükseliyordu. Bu "hızlı iniş" ve "çabucak yükseliş" olayı, Çin'in kültür, medeniyet, ekonomi ve nüfus merkezinin güney Çin'e nakledilmesine sebep olmuştur. Bu nokta, Sha-t'o'ların Çin toplumu üzerindeki en önemli ve en büyük tesirdir.

2. Çin'in kuvvet ve siyasette gerilemesi:

Beş Sülâle Çağı'nda, Sha-t'o'ların Çinlilerle veya Sha

t'o'ların kendi aralarında olan mücadeleleri, Çin'i karmakarışık bir duruma sokarak dış memleketlere karşı kuvvetsiz bıraktı. Bilhassa Sha-t'o'ların, Yen ve Yün v.s. gibi 16 Chou'yu Kitan'lara vermeleri üzerine, kuzey Çin'de bulunan Çin Seddi'nin milli savunma önemi de kayboldu. Bu da yabancı kabilelerin Çin'i tehdit, istilâ edebilmelerine yol açmış oldu. Beş Sülâle Çağı'nda, Sha-t'o'ların Çin'i idare etmesi şöyle dursun, M.S. 907 senesinde Kitan lideri An-pachien'in kendini imparator, kurduğu sülâleyi de Liao olarak ilân etmesinden sonra Kitan'lar, kuzey-doğu Çin'de 219 sene yaşayacak bir imparatorluk kurdular. Ayrıca M.S. 1038 senesinde Toba'ların lideri Hsiang-hsiao kendini imparator, kurduğu sülâleyi de Hsia olarak ilân etti. Böylelikle Toba'lar da, Çin'in kuzey-batısında 190 sene sürecek yeni bir imparatorluk kurdular. Bu devir, yabancı kabilelerin Çin'i en çok tehdit ve istilâ ettikleri devirlerden biridir. M. S. 1115 senesinde Nü-chên'lerin lideri A-ku-ta kendini imparator, kurduğu sülâleyi de Chin olarak ilân ettikten sonra Nüchên'ler,Liao Sülâlesi'ni yok ederek, Çinlilerle Çin'i eşit olarak paylaştılar. M.S. 1206 senesinde Mogolların lideri Timuçin kendini Cengiz Han ve kurduğu sülâleyi de Yüan olarak ilân etti. Böylelikle Mogollar, Hsia ve Chin Sülâlelerí'ni yok ederek bütün Çin'i idareleri altına almış oldular. Sonuç olarak Beş Sülâle Çağı'nın başlangıcından Yüan Sülâlesi'nin sonuna kadar olan devir, Çinlilerin bir zayıflama ve

yabancıların da bir kuvvetlenme devri idi. Başka bir deyim
le, bu devir Çin siyaset ve kuvvetinin bir düşme devridir.
Bu durumu şüphesiz ki Sha-t'o'lar meydana getirmişlerdi.

3. Sha-t'o'ların Çinlileşmelerindeki özellikler ve etkiler:

Beş Sülâle Çağı'nı, Sha-t'o'ların Çin kültürünü boz-
duğu, karıştırdığı bir devir olarak kabul edebileceğimiz gi
bi, Sha-t'o'ların Çinlileşme devri olarak da kabul edebili-
riz. O zamanki Çin kültürü, doğu dünyasında ün salmış ve
yabancı kültürünü de kabul edebilecek nitelikteydi. Bu se-
beple, askerlik bakımından bu kadar kuvvetli olan Sha-t'o-
lar bile, Çin kültürünü takdir etmiş ve Çin kültürünü öğren
mekten kendilerini alamıyarak Çinlileşmişlerdi. Beş Sülâle
Çağı'ndan evvel, yabancı kabileler Çinliler tarafından ida-
re edilerek Çinlileştiler, Beş Sülâle Çağı'ndaki Sha-t'olar
ise Çinlileri idare ederek Çinlileştiler. Bu Sha-t'o'ların
Çinlileşmesindeki en önemli bir özelliktir. Daha sonra Ki-
tan'lar, Nü-chên'ler ve Mogollar da Çin'i idare ettikleri
zaman Çinlileşmişlerdi. Sha-t'o'lar T'ang Sülâlesi'nin kül
türünü devam ettirdiler. Sha-t'o'lardan sonra gelen Kitan-
lar ise, Sha-t'o'lardan Çin kültürünü öğrendiler. Kitanlar
dan sonraki Nü-chên'ler de Kitan kültürünü devam ettirdiler.
Nü-chên'lerden sonraki Mogollar, daha önce Uygur kültürünü
kabul etmelerine rağmen, daha sonra Nü-chên'in Çin kültürü-
nü devam ettirdiler. Bundan dolayı diyebiliriz ki, Sha-t'o
ların Çinlileşmesi, Kitan, Nü-chên ve Mogolların Çinlileşme
lerine de sebep oldu.

BİBLİYOĞRAFYA

1. Çin kaynakları:

Chêng-shih-lun-tsan (正史論贊): Sung-hsi (宋晞), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1955.

Chiu-wu-tai-shih (舊五代史): Hsüeh-chü-chêng (薛居正), Chung-hua-shu-chü (中華書局), Shanghai, 1937.

Chung-hsi-chiao-t'ung-shih (中西交通史): Fang-hao (方豪), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1954.

Chung-hsi-chiao-t'ung-shih-liao-hui-pien (中西交通史料滙編): Chang-hsing-liang (張星烺), Hsin-hsing-shu-chü (新興書局), Taipei, 1964.

Chung-kuo-chêng-chih-ssŭ-hsiang-yü-chih-tu-shih-lun-chi (中國政治思想與制度史論集): Sa-mêng-wu (薩孟武), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1955.

Chung-kuo-chün-shih-shih-lüeh (中國軍事史略): Chang-ch'i-yün (張其昀), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1956.

Chung-kuo-jên-ming-ta-tz'u-tien (中國人名大辭典): Shang-wu-yin-shu-kuan (商務印書館), Shanghai, 1931.

Chung-kuo-ku-chin-ti-ming-ta-tz'u-tien (中國古今地名大辭典): Shang-wu-yin-shu-kuan (商務印書館), Shanghai, 1931.

Chung-kuo-li-shih-ti-li (中國歷史地理): Yen-kêng-wang (嚴耕望), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1954.

Chung-kuo-li-shih-ti-t'u-chi (中國歷史地圖集): Ch'êng-kuang-yü (程光裕), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei, Taipei, 1955.

Chung-kuo-pien-chiang-min-tsu-chien-shih (中國邊疆民族簡史):

Chou-k'un-t'ien (周昆田), Tai-wan-shu-chü (台灣書局), Taipei, 1962.

Chung-kuo-wên-hua-shih (中國文化史): Liu-i-chêng (柳詒徵), Chêng-chung-shu-chü (正中書局), Taipei, 1961.

Erh-shih-wu-shih-jên-ming-so-yin (二十五史人名索引): K'ai-ming-shu-chü (開明書局), Taipei, 1961.

Hsin-t'ang-shu (新唐書): O-yang-hsiu (歐陽修) ve Sung-ch'i (宋祈) v.s., Erh-shih-wu-shih-pien-k'an-kuan (二十五史編刊館), Taipei, 1956.

Kuan-t'ang-chi-lin (觀堂集林): Wang-kuo-wei (王國維), Shih-chiai-shu-chü (世界書局), Taipei, 1962.

Pêng-lai-hsien-ti-li-hsüeh-ts'ung-shu (蓬萊軒地理學叢書): Ting-ch'ien (丁謙), Chêng-chung-shu-chü, Taipei, 1962.

Pien-chiang-wên-hua-lun-chi (邊疆文化論集): Ling-ch'un-shêng (凌純聲) v.s., Chung-yang-wên-wu-kung-ying-shê (中央文物供應社), Taipei, 1954.

Sui-t'ang-wu-tai-shih (隋唐五代史): Fu-lêh-ch'eng (傅樂成), Chung-hua-wên-hua-ch'u-pan-shih-yeh-wei-yüan-huei (中華文化出版事業委員會), Taipei, 1957.

Ts'ê-fu-yüan-kuei (冊府元龜): Ch'ien-lung-pan (乾隆版).

Ts'ê-fu-yüan-kuei-sô-yin (冊府元龜索引): Yü-tu-kung-ch'ing chi (宇都宮清吉) ve Nei-t'êng-wu-shên (內藤戊申), Tung fang-wên-hua-yen-chiu-sou (東方文化研究所), Kyoto, 1938.

Tzu-chih-t'ung-chien (資治通鑑): Ssô-ma-kuang (司馬光), Shang-wu-yin-shu-kuan (商務印書館), Shanghai, 1931.

Tz'u-hai (辭海): Chung-hua-shu-chü (中華書局), Shanghai, 1948.

Tz'u-yüan (辭源): Shang-wu-yin-shu-kuan, Shanghai, 1932.

Wu-tai-hui-yao (五代會要): Wang-p'u (王溥), Shih-chiai-shu-chü, Taipei, 1960.

Wu tai-shih (五代史): O-yang-hsiu, Erh-shih-wu-shih-pien-k'an-kuan, Taipei, 1956.

11. Batı kaynakları

Barthold,W., Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, İstanbul, 1927.

Gökalp Cevdet, Göktürk devletinin kuruluşundan Çingiz'in zuhuruna kadar Altaylarda ve İç Moğolistandaki kabileler. (Doktora çalışması)

Chavannes,E., Documents sur les Tou-Kiue (Turcs)Occidentaux, St.Petersburg, 1903; ikinci basım: Paris, 1941.

Eberhard,W., Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti, Türkiye Mecmuası, VIII (1942) , ss. 125-191, İstanbul.

Eberhard,W., Çin'in Şimal Komşuları, T.T.K. yayınlarından, Ankara, 1942.

Eberhard,W., Çin Tarihi, T.T.K. yayınlarından,Ankara, 1962.

Eberhard,W., Şato Türklerinin kültür tarihine dair notlar , Belleten c. XI, sayı 41 (1947), ss. 15-26, Ankara.

Herrmann,Albert, Historical and Commercial Atlas of China , Cambridge, 1935.

Ögel, Bahaeddin, Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar 1, Yüe-çi'ler, D.T.C.F. Dergisi XV cilt, 1-3 sayıdan ayrı basım, Mart-Eylül, 1957.

Ögel,Bahaeddin, İlk Töles Boyları, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1947.

Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihi, T.T.K. yayınlarından, Ankara, 1962.

Ögel, Bahaeddin, Sino-Turcica, Taipei, 1964.

Pulleyblank,E.G., The Background of the Rebellion of An-lu-shan, Oxford University press, 1955.

Togan,Z.V., Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1946.

Turan,Osman, Eski Türklerde okun hukukî sembol olarak kullanılması, Belleten c. IX, sayı 35 (1945),ss.305-318, Ankara.

İNDEKS

A-ku-ta, 135.
A-la-shan, 5, 15.
A-shih-na, 9, 17.
An, 60, 112.
An-chin-ch'üan, 81.
An-ch'ung-huei, 98, 105, 110.
An-lu-shan, 4, 15, 29, 116.
An-pa-chien, 22, 38, 46, 47, 63, 97, 135.
An-yang-hsien, 79.

B

Barköl, 14.
Batı Chin, 43.
Batı Han, 43, 131.
Batı Türkleri, 2, 3, 9, 29, 99, 107, 115, 116.
Bayırku, 17.
Beşbalık, 15.
Bugu, 17.

C

Ch'a-ha-er, 44.
Chan-kuo, 131.
Chang, 36, 60, 65, 119.
Chang-ch'êng-yeh, 38, 47.
Chang-chien-ming, 131.
Chang-ch'ien, 80.
Chang-chih, 44.
Chang-ch'u, 63, 87.
Chang-i, 14, 15.
Chang-i-hsien, 14.
Chang-i-kung, 3, 14, 15.
Chang-ts'ung-hsün, 88, 119, 129.
Chang-yen-lang, 34, 46.
Ch'ang-ts'ung-chien, 63, 87.
Chao, 131.
Chao-fêng, 41, 47, 113.
Chao-fu-shih, 6, 16.
Chao-k'uang-yin, 20, 26, 27, 70.
Chao-tê-chün, 65, 88.
Chao-tê-shou, 88.
Chê-er-kê, 63.
Ch'en, 103, 104.
Chên-chou, 6, 16, 81, 89, 105.
Chên-ping, 68.
Chên-wu, 5, 15, 36.
Chên-yüan, 127.
Chêng-chou, 62, 86.
Chêng-hsien, 86, 110.
Chêng-ting, 16.
Ch'êng-huei, 104.
Chi, 62.
Chi-chou, 44.
Chi-luan, 129.
Ch'i, 21, 23.
Ch'i-chou, 64, 87.
Ch'i-ch'êng, 111.
Ch'i-lien-shan, 5, 15.
Ch'i-shan, 84.
Ch'i-yang, 83.
Chia-yeh-mi-t'o, 113.
Chiang-su, 87.
Chieh-tu-shih, 5, 7, 16, 36, 46, 62-65, 86, 105, 115, 124.
Chien-chi, 85.
Chien-mu, 51.
Chien-shan, 110.
Ch'ien-han, 43.
Ch'ien-k'êng, 90.
Ch'ien-miao, 48.
Ch'ien-shu, 43.
Chih-huei-shih, 72.
Chin, 20, 43, 71, 90, 135.
Chin-ping, 68.
Chin-sha-shan, 1, 2, 13, 14.
Chin-shu-t'ieh-chüan, 42.
Chin-yang, 25, 45, 76, 85.
Ching, 130.
Ching-chou, 128.
Ching-fu, 89.
Ching-hsin-mo, 96, 110.
Ching-nan, 44.
Ching-yen-kuang, 82.
Ch'ing-chou, 128.
Ch'ing-ho-hsien. 87.

Ch'iung-lu, 76, 77.
Chou (州), 16, 20, 24, 26, 44, 69, 128, 135.
Chou (周), 43.
Chou-tê-wei, 36, 38, 46.
Chou-ya-fu, 122, 131.
Chu (朱), 13, 48.
Chu (豬), 13.
Chu-ch'üan-chung (Chu-wên), 7-9, 11, 17, 20-22, 32, 38, 47, 48, 69, 72, 124.
Chu-yeh (豬爺), 13.
Chu-yeh (朱邪), 1, 9, 13, 14, 17, 29.
Chu-yeh (朱耶), 1, 13, 115.
Chu-yeh Chih-i, 5, 6, 9, 12, 50, 54, 116, 127.
Chu-yeh Ch'ih-chung, 18.
Chu-yeh Ch'ih-hsin, 6, 9, 12, 13, 18.
Chu-yeh Chin-chung, 4, 5, 9, 12, 17, 54, 116, 127.
Chu-yeh Ch'üeh-ssŭ-chin-a-ch'üeh, 3.
Chu-yeh Ku-chu, 3, 9.
Chu-yu-chên, 22, 44.
Chu-yu-ch'ien, 62, 86
Chu-yu-kuei, 22, 44.
Ch'u, 44.
Ch'u-mi, 2, 9, 14.
Ch'u-yüeh, 1-4, 9, 13, 14, 29, 115.
Ch'un-ch'iu, 120, 121, 129, 130, 132.
Chung-mo, 95, 110.
Chung-yüan, 131.
Ch'ung-chêng-yüan, 32.
Chuo-chou, 44.
Chuo-yeh, 13.
Chü-lu, 51, 79.
Chün, 72.
Chün-chêng, 129.
Chün-shih, 6, 36.

Ç

Çin, 1-7, 9-11, 21, 24-27, 29, 30, 32, 35, 38, 42, 43, 50, 51, 53-59, 61, 63-68, 71, 74, 75, 77, 78, 86, 89, 90, 94, 97, 99, 101, 103, 104, 106-109, 112, 113, 115 122, 124, 126, 130, 131, 133-136.
Çince, 1, 2, 76, 108, 121.
Çinli, 1, 3, 7, 11, 15, 25, 26, 30, 36, 38-43, 49, 51, 54, 55, 58, 60, 61, 63, 64, 66-68, 74-76, 78, 83, 85, 98-101, 103, 108, 109, 113, 115, 117-120, 122-125, 131, 133, 134, 136.
Çin müziği, 107, 120.
Çin operası, 120, 130.
Çin Seddi, 135.

D

Dış Mogolistan, 17.
Doğu Chin, 43.
Doğu Han, 43.

E

Êrh, 131.

F

Fan-hsi-ch'ao, 5, 6, 54.
Fan-yang, 112.
Fan-yen-kuang, 42, 48, 78.
Fang-chih-wên, 64, 87.
Fang-yü-shih, 36, 62, 64, 86.
Fên, 130.
Fên-chou, 85.
Fên-ho, 86.
Fêng-hsiang, 5, 15, 84.
Fêng-tao, 108, 114.
Fu, 60, 65.
Fu-huai-tsao, 63.
Fu-kuo, 4, 17.
Fu-yen-ch'ao, 88.
Fu-yen-jao, 39, 47.

G

Göktürk, 15, 17.
Güney Han (Nan-han), 26, 44.

Güney T'ang (Nan-t'ang), 26, 44.

H

Hami, 14.
Han (韓), 60.
Han (漢), 13, 20, 25, 26, 43, 130.
Han-chien, 48.
Han-shu, 13, 42.
Hêh-lien-to, 93.
Hêng-shan-hsien, 110.
Hint ilâhları, 102.
Ho-chung, 62, 86, 90, 128.
Ho-hsi, 5, 15.
Ho-lin-kê-êrh-hsien, 15.
Ho-lu, 3, 8.
Ho-nan, 7, 16, 17, 79, 86, 88, 99, 103, 110, 115, 128.
Ho-nan-fu, 128.
Ho-ning, 131.
Ho-pei, 16, 44, 46, 79, 87.
Ho-tung, 7, 17, 81, 91, 115.
Ho-yang, 64, 88.
Hou-han, 43.
Hou-shu (Sonraki Shu), 26, 44.
Hou-yüan, 131.
Hsi, 55, 63, 81, 82.
Hsi-chin, 43.
Hsi-han, 43.
Hsi-hsia, 71, 89.
Hsi-li-cha-la, 63.
Hsi-shan, 100
Hsi-yüan, 109.
Hsia, 135.
Hsia-chou, 98, 110.
Hsia-lu-ch'i, 64, 88.
Hsiang-chou, 51, 65, 79, 88, 100.
Hsiang-hsiao, 135.
Hsiang-yang-hsien, 88.
Hsieh-yen-chang, 127.
Hsin-ch'êng, 5, 16, 102.
Hsin-chiang, 15.
Hsin-chou, 44, 63, 87.
Hsin-hsien, 87.
Hsing-chou, 81.
Hsing-p'ing-kung-chu, 88.
Hsing-yüan, 5, 15.
Hsü-ch'ang-hsien, 86.
Hsü-chou, 63, 64, 86, 87, 105.
Hu-pu, 33, 34.
Hu-pei, 88.
Hua-chou, 62, 86, 127.
Hua-hsien, 86.
Hua-yin, 85.
Huai-nan, 91.
Huan-chou, 45.
Huang-ch'ao, 7, 8, 10, 29, 77, 82, 85, 90, 116, 123, 132.
Hun, 131.
Hun kemanı, 108.
Huo-yen-wei, 39, 40, 47, 64.

İ

İ, 95, 110.
İ-ching, 131.
İ-chün, 80.
İ-pu-la, 5.
İlk Han, 43.
İlk Shu, 23, 43, 52, 80.

J

Jê-ho, 81.
Ju, 95, 110.
Ju-chou, 44.
Ju-nan-hsien, 16.
Juan-shun-chih, 80.

K

Kagan, 37.
K'ai-fêng-hsien, 17.
Kan-chou, 4, 14, 15, 127, 130.
Kan-su, 14-17.
K'ang-yen-hsiao, 62, 86.
Kao-hsing-kuei, 36, 46.
Kao-mên, 111.
Kao-ti, 42.
Kê-lê-a-p'o, 17.
K'ê-yung, 13, 61.

Khan, 35, 37.
Kitan, 22-25, 30, 38, 44, 46, 52, 53, 55, 63, 76, 82, 89, 97, 99, 112, 123, 133-136.
Konfuçyüs, 120, 121.
Ku-to-chih, 4, 17.
Ku-tsang, 129.
Kuei-chou, 44.
Kung, 14, 17.
K'ung-ch'ien, 34, 45.
Kuo-ch'ang, 6, 10.
Kuo-ch'ung-t'ao, 42, 48, 105.
Kuo gölü, 109.
Kuo-jung, 26, 45.
Kuo-tsung-hsün, 26, 45.
Kuo-wei, 25, 26, 45, 123.
Kuzey Han (Pei-han), 21, 26, 27, 44.

L

Lan-t'ien-hsien, 132.
Lao-tan, 131.
Lao-tzŏ, 122, 131.
Lei-chih-ên, 63.
Lei-shan, 99.
Lêng-ch'üan, 110.
Li (里), 13, 76, 90, 127.
Li (李), 6, 10, 36, 61, 62, 78, 85, 89, 112, 119, 131.
Li-ch'êng-hsien, 87.
Li-chi, 122, 131.
Li-chi-chi, 12, 19, 42.
Li-chi-chung, 12.
Li-chi-lin, 41, 48, 62.
Li-chi-luan, 65.
Li-chi-shan, 12.
Li-chi-shên, 62.
Li-chi-sung, 12.
Li-chi-yao, 12.
Li-chih-chi, 48, 85.
Li-han-chih, 85.
Li-han-shao, 65, 88.
Li-k'ê-chien, 18.
Li-k'ê-ch'in, 18.
Li-k'ê-chio, 63.
Li-k'ê-hsiu, 12, 18.
Li-k'ê-jang, 12, 18.
Li-k'ê-jou, 18.
Li-k'ê-kung, 12, 18.
Li-k'ê-ning, 12, 18.
Li-k'ê-yung, 6-10, 12, 13, 16, 18, 19, 21-23, 28, 29, 36,37,40, 46, 47, 50, 55, 56, 59-62, 65-68, 77, 78, 82, 83, 85, 88-91, 93, 94, 101-104, 115, 116, 120, 123-125, 129, 132, 133.
Li-kuo-ch'ang, 6, 7, 12.
Li-mu, 122, 131.
Li-shao-an, 62.
Li-shao-chên, 64.
Li-shao-ch'i, 64.
Li-shao-ch'in, 62.
Li-shao-ch'iung, 63.
Li-shao-ch'ung, 63.
Li-shao-hsü, 64.
Li-shao-hung, 65.
Li-shao-jung, 63.
Li-shao-lu, 63.
Li-shao-nêng, 65.
Li-shao-pin, 65.
Li-shao-wei, 63.
Li-shao-wên, 63.
Li-shao-ying, 64.
Li-ssŏ-chao, 18, 60.
Li-ssŏ-ên, 60.
Li-ssŏ-pên, 35-37, 46, 60.
Li-ssŏ-yüan, 19, 23, 26, 41, 57, 60-62, 67, 68, 73, 78, 79, 81, 83, 85, 86, 88,89, 97-99, 104, 112, 113, 119-121, 125, 129.
Li-tê-ch'êng, 18.
Li-tsan-hua, 63.
Li-ts'un-chang, 60.
Li-ts'un-chi, 12.
Li-ts'un-chin, 60, 65.
Li-ts'un-ch'üeh, 12.
Li-ts'un-hsiao, 60.
Li-ts'un-hsien, 60.
Li-ts'un-hsin, 60, 65, 129.
Li-ts'un-hsü, 9, 12, 13, 19, 22, 23, 28, 35, 37, 38,40, 48, 51, 55, 57, 61, 62,64-68, 78, 79, 81, 83, 88,94-97, 99, 104, 105, 108-110, 120, 121, 125, 126, 129,

130, 133.
Li-ts'un-li, 12, 61.
Li-ts'un-mei, 12, 19.
Li-ts'un-pa, 12, 19, 61.
Li-ts'un-shên, 60, 65.
Li-ts'un-wo, 12, 39, 47, 61.
Li-ts'un-yu, 12.
Li-ts'ung-ching, 61.
Li-ts'ung-hou, 23, 28, 44, 57, 61, 67, 83, 84, 121, 130.
Li-ts'ung-i, 61.
Li-ts'ung-jung, 61, 121, 130.
Li-ts'ung-k'ê, 23, 28, 44,57, 61, 67, 68, 84, 86, 89,102, 105, 121, 125.
Li-ts'ung-wên, 61, 86.
Li-yen-ch'ao, 65.
Liang, 9, 20, 43.
Liao, 25, 26, 71, 89, 112, 135.
Liao-ch'êng-hsien, 87.
Lin-chang-hsien, 110.
Lin-chou, 81.
Ling-chou, 5, 15, 127.
Ling-wu, 80.
Liu, 100, 104, 120, 130.
Liu-ch'êng-chün, 26.
Liu-ch'êng-yu, 25, 28, 45, 123.
Liu-chih-yüan, 25, 28, 74, 77, 123.
Liu-ch'ung, 25, 26, 45.
Liu-hou, 62, 86.
Liu-hsün, 65, 88.
Liu-jên-kung, 37, 38, 46, 47.
Liu-sho-kuang, 36, 38, 40,47.
Lo-yang, 84, 104.
Lu, 129, 130.
Lu-chou, 22, 35, 44.
Lu-pu, 76.
Lu-shih, 129, 130.
Lu-shih-hsien, 110.
Lu-wên-chin, 36, 46.
Luo, 60.
Luo-luo, 19.
Lung-hsi-chün, 17.
Lung-hsi-chün-kung, 7, 17.
Lung-mên, 99, 103.

M

Manas gölü, 14.
Mao-chê-p'o, 51, 79.
Mêng-hsien, 88.
Mi-chung-wei, 132.
Mi-chün-li, 65, 88.
Mi-shê, 3.
Miao-chi-lieh, 60, 89.
Min, 44.
Ming-chou, 63, 65, 81, 87.
Mo-chou, 44.
Mogol, 71, 135, 136.
Mogolistan, 81.
Mu-hua, 63.
Mu-jung, 82.

N

Nan-chêng-hsien, 15.
Nan-han (Güney Han), 26, 44.
Nan-t'ang (Güney T'ang), 26, 44.
Nan-yang-hsien, 79.
Ni-ch'ih-chin, 14.
Nieh-lieh-chi, 130.
Ning-hsia, 16.
Ning-hsia-fu, 15.
Nü-chên, 90, 135, 136.

O

Ordos, 131.
Orta Asya, 101.

P

Pa-chiao, 51, 79.
Pa-li-k'un, 13.
Pa-ye-ku, 9, 17.
Pai-sha, 95.
Pai-ssŏ-ma-p'o, 99.
Pan-ch'iao, 111.
P'ang-hsü, 6, 29, 91.
Pei-chao-yin, 80.
Pei-chou, 64, 87, 128.
Pei-han (Kuzey Han), 21, 26, 27, 44.
Pei-t'ing, 3, 4, 15.

P'i-sha-t'ien-wang-ts'i, 102.
Pien, 7, 17.
P'ing-hsiang-hsien, 79.
P'ing-shan, 89.
Po-chou, 63, 87.
Pu-chên, 3.
P'u, 127.
P'u-ku, 9, 17.
P'u-lei denizi, 1, 2, 14.

S

Sağdlu, 15.
San-ssŪ-shih, 31, 33-35.
Sarı nehir, 4, 15, 17, 22,47, 86, 118, 127, 128, 133.
Sha-t'o-chin-shan, 3, 17.
Shan-hsi (山西), 8, 15-17, 44-46, 86, 87, 89, 111.
Shan-hsi (陝西), 15, 110,128, 132.
Shan-tung, 17, 87.
Shang-ch'io-hsien, 86.
Shang-tang, 81.
Shao, 62.
Shao-ti, 124.
Shên-chou, 46.
Shêng-chou, 82.
Shih-chien-t'ang, 81.
Shih-ching, 131.
Shih-ching-t'ang, 23, 24, 28, 39, 42, 44, 76, 82, 100, 102, 119, 122, 130, 131.
Shih-ch'ung-kuei, 24, 25, 28, 45, 79, 80, 84, 98, 101, 108, 110-112, 119, 122.
Shih-li, 113.
Shih-mên, 125, 132.
Shih-tê-ch'ao, 100.
Shih-wei, 55, 81, 82.
Shih-wei-ssŪ, 73.
Sho-chou, 82.
Shou-hsien, 16.
Shu-ching, 131.
Shu-mi-shih, 31-33.
Shu-mi-yüan, 31-33, 35.
Shun-chou, 44.
Shuo-chou, 45
Sibinya, 17.
Sir-Tarduş, 17.
Sonraki Chin, 17, 20, 24, 25, 28.
Sonraki Chou, 17, 20, 25, 26, 28, 113, 115.
Sonraki Han, 17, 20, 25, 28, 33, 43.
Sonraki Liang, 9, 17, 20-22, 28, 32, 34, 38, 69, 72,81, 125-127, 133.
Sonraki Shu (Hou-shu), 26, 44.
Sonraki T'ang, 20, 23, 24, 28, 67, 80, 126.
SsŪ, 62.
SsŪ-ch'uan, 124.
SsŪ-yüan (Li-ssŪ-yüan), 89.
Su-tsung, 10.
Sui-yüan, 15.
Sun, 60, 65.
Sung, 20, 26-28, 30, 35, 70-74, 115, 130.
Sung-chou, 62, 86.

T

Ta-t'ung, 6, 16.
Ta-t'ung-hsien, 16.
Tai-chou, 7, 16, 36, 46, 47, 89.
Tai-pei, 6, 7, 16, 36, 46, 89.
Tai-tsung, 31.
T'ai-tsu, 78.
T'ai-tsu-wu-huang-ti, 13.
T'ai-tsung, 9, 10.
T'ai-yüan, 5, 15, 78, 81, 129, 130, 133.
T'ai-yüan-chün, 15.
T'ai-yüan-fu, 15.
T'ai-yüan-hsien, 15, 45.
Tan, 89.
Tan-shu-t'ieh-ch'i, 42.
Tan-shu-t'ieh-chüan, 42.
T'an-chou, 44.
Tang-hsiang, 52, 80.
T'ang, 4, 6, 8-11, 13, 15, 16, 20, 21, 28-33, 38, 43, 48, 49, 55, 68, 70-72, 78,

82, 85, 89, 90, 116, 117, 123-127, 130, 133, 136.
Tanrı dağları (T'ien-shan), 15.
Tanrı gölü (T'ien-ch'ih), 101.
Tao, 16.
Tao-tê-ching, 122, 131.
Tarhan, 35, 37.
Tatar, 6, 55, 82, 93, 94.
Tê-kuang, 112, 129.
Tê-tsung, 10.
T'ê-li-kun, 63.
Ti-hua, 15.
Ti-huai-huei, 63.
Tibetli, 3, 10, 50, 52, 54, 80, 116, 127.
Tien, 89.
Timuçin, 135.
Ting-chou, 81.
T'ieh-ch'iu, 51, 79.
T'ien-ch'ih (Tanrı gölü), 100, 101.
T'ien-shan (Tanrı dağları), 15.
T'ing-luan, 19.
T'o-pa, 76, 82, 90, 103, 135.
T'o-yün, 63.
Tongra, 17.
Tölös, 3, 9, 14, 17, 29, 116.
Ts'ai-chou, 6, 16.
Ts'ang-chou, 81.
Ts'ao, 127, 129.
Ts'ao-chou, 7, 17.
Ts'ao-hsien, 17.
Ts'i-chou, 128.
Ts'i-shih, 7, 16, 36, 63-65.
Tsu-yung-shih, 33, 34.
Ts'u-chü, 108, 109.
Ts'un, 61, 62.
Ts'ung, 61, 62.
Ts'ung-hsün, 65.
Tu-chih, 33, 34.
T'u-fan, 3-5, 10, 50, 54, 116, 127.
T'u-yü-hun, 36, 46, 55, 60, 63, 81, 82, 93.
Tuan-ning, 62, 86.
T'uan-lien-shih, 63, 87.
Tung-chin, 43.
Tung-han, 43.
Tung-tan, 63.
T'ung-chou, 51.
T'ung-lo, 9, 17.
T'ung-shan-hsien, 87.
Türk, 2, 9, 10, 15, 30, 37, 39, 59, 65, 101, 102, 108, 109, 119.
Türk çadırı, 75-77.
Türk kavimleri, 93.
Türk ünvanı, 35, 37.
Türkçe, 1, 2.

U

Urumçi, 14, 15.
Uygur, 4, 6, 10, 60, 112, 119, 129, 136.

W

Wan, 51, 79.
Wan-lung-kang, 51, 79.
Wang, 60, 61, 85, 89, 112.
Wang-an-ch'iao, 64, 87.
Wang-jung, 105, 112.
Wang-li, 122.
Wang-mang-ho, 109.
Wang-yen, 124, 132.
Wei (魏), 89.
Wei-chou (蔚州), 44.
Wei-chou (衛州), 51.
Wei-chou (魏州), 51, 79, 81.
Wei-hsin Kagan, 36.
Wei-po, 81.
Wên-t'ao, 63, 86, 105.
Wên-yang, 127.
Wu, 43.
Wu-ching, 131.
Wu-chou, 36, 44.
Wu-sun, 2, 14.
Wu-t'ai-hsien, 111.
Wu-t'ai-shan, 104, 111.
Wu-yüeh, 44.

Y

Yang-ch'êng-cha, 119.
Yang-hsing-mi, 91.

Yang-kuang-yüan, 42, 48, 82, 100, 101.
Yang-liu, 127.
Yao, 15.
Yao nehri, 5.
Yeh (邪), 13.
Yeh (豽), 13.
Yeh-lü-tê-kuang, 23-25.
Yeh-tu, 128.
Yen, 21, 22, 36, 38, 47, 135.
Yen-ch'ih-hsien, 16.
Yen-chou, 5, 16, 50.
Yen-mên, 16, 46, 47, 89.
Yen-t'ieh, 33, 34.
Yen-t'o, 9, 17.
Yi-êr-chün-shih, 59.
Ying-chou, 44, 45.
Ying-kê, 63.
Yu-chien, 48.
Yu-chou, 36, 38, 40, 44, 46, 65, 81.
Yung-chi, 86.
Yung-nien-hsien, 87.
Yü-lin, 15.
Yü-tien, 104, 111.
Yüan, 135.
Yüan-chien-fêng, 85.
Yüan-chih-kan, 63.
Yüan-ho, 130.
Yüan-hsiang-hsien, 62, 86.
Yüan-hsing-ch'in, 63, 87.
Yün, 135.
Yün-chou, 6, 16, 36, 45, 47, 82, 86.
Yün-chung, 82, 129.